ਘਟਿ ਦਰਸ਼ਨ

ਗਿ. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਮਸਕੀਨ

ਖਟਿ ਦਰਸ਼ਨ

ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥

ਖਟਿ ਦਰਸ਼ਨ

ਲੇਖਕ :

ਗਿ: ਸੰਤ ਸਿੰਘ 'ਮਸਕੀਨ'

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ :

ਗੁਰ ਜੋਤੀ ਐਂਟਰਪ੍ਰਾਈਜ਼ਜ਼

KHAT(I) DARSHAN

by

GIANI SANT SINGH MASKEEN

ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਦਸੰਬਰ 1991
ਤੀਜੀ ਵਾਰ ਮਾਰਚ 1995
ਚੌਥੀ ਵਾਰ ਜਨਵਰੀ 2005
ਪੰਜਵੀਂ ਵਾਰ ਜਨਵਰੀ 2006
ਛੇਵੀਂ ਵਾਰ ਨਵੰਬਰ 2009

ਮੁੱਲ : 50-00 ਰੁਪਏ

ਮਿਲਣ ਦੇ ਪਤੇ :

ਗੁਰ ਜੋਤੀ ਐਂਟਰਪ੍ਰਾਈਜ਼ਜ਼

ਰੋਡ ਨੰ: 2, ਅਲਵਰ - 301 001
ਫ਼ੋਨ : 0144-2344312, 2331313

ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼

ਬਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ - 143 006

S.C.O. 223-24, ਸਿਟੀ ਸੈਂਟਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ - 143 001
E-mail : singhbro@vsnl.com
Website : www.singhbrothers.com

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ :

ਗੁਰ ਜੋਤੀ ਐਂਟਰਪ੍ਰਾਈਜ਼ਜ਼
ਰੋਡ ਨੰ: 2, ਅਲਵਰ - 301 001
ਫ਼ੋਨ : 0144-2344312, 2331313
E-mail : gurjyoti@sancharnet.in

ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼ :

ਪ੍ਰਿੰਟਵੈੱਲ, 146, ਇੰਡਸਟ੍ਰੀਅਲ ਫ਼ੋਕਲ ਪੁਆਇੰਟ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਤਤਕਰਾ

ਭੂਮਿਕਾ

ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਇਹ ਰਵਾਇਤ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਇਕ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਗ੍ਰੰਥ ਜ਼ਰੂਰ ਰਚਿਆ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਜਦੋਂ ਭੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦਿਮਾਗ਼ੀ ਸੋਚ-ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਧੁਰਾ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ, ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਦ ਪੁਰਾਣਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਖਟਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਭੀ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਰਿਖੀਆਂ ਮੁਨੀਆਂ ਨੇ ਰਚੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਕੇ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਤ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਖਟਿ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਭੀ ਕਈ ਥਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਮਹਾਨਤਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਜੈਸਾ ਕਿ "ਛਿਅ ਘਰ ਛਿਅ ਗੁਰ ਛਿਅ ਉਪਦੇਸ॥ ਗੁਰੁ ਗੁਰੁ ਏਕੋ ਵੇਸ ਅਨੇਕ॥ (ਰਾਗੁ ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੧, ਪੰਨਾ 12)" ਅਰਥਾਤ, ਛੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਹਨ ਅਤੇ ਛੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਚਨ ਵਾਲੇ ਹਨ ਤੇ ਛੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਉਪਦੇਸ਼ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਛੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਹਨ : 1. ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕ; 2. ਨਿਆਇ; 3. ਸਾਂਖ; 4. ਪਤੰਜਲ; 5. ਮੀਮਾਂਸਾ; ਅਤੇ 6. ਵੇਦਾਂਤ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਕਰਤਾ ਇਹ ਹਨ : ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕ ਦਾ ਕਰਤਾ ਕਣਾਦ ਮੁਨੀ, ਨਿਆਇ ਦਾ ਕਰਤਾ ਗੋਤਮ ਰਿਖੀ, ਸਾਂਖ ਦਾ ਕਰਤਾ ਕਪਲ ਮੁਨੀ, ਪਤੰਜਲ ਦਾ ਕਰਤਾ ਪਤੰਜਲ ਰਿਖੀ, ਮੀਮਾਂਸਾ ਦਾ ਕਰਤਾ ਜੈਮਨ ਰਿਖੀ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਕਰਤਾ ਵੇਦ ਵਿਆਸ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਛਿਆਂ ਦੇ ਹੀ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਉਪਦੇਸ਼ ਅਰਥਾਤ ਸਿੱਧਾਂਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਸਿੱਧਾਂਤ ਕੀ ਹਨ ? ਉਹ ਭੀ ਵੰਨਗੀ-ਮਾਤਰ ਸੰਖੇਪਤਾ ਨਾਲ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਗੋਚਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕ, ਪ੍ਰਮਾਣੂਆਂ ਤੋਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਛੇ ਪਦਾਰਥ ਗੁਣ, ਦ੍ਰਵਯ, ਆਦਿਕਾਂ ਦੇ ਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਧਾਂਤ ਹੈ ਤੇ ਇਹੋ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ। ਨਿਆਇ ਦਾ ਕਰਤਾ ਗੋਤਮ

16 ਪਦਾਰਥ ਪ੍ਰਮੇਯ ਆਦਿ ਦੇ ਤੱਤ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਮਾਣੂਆਂ ਦੇ ਇਕੱਠ ਤੋਂ ਹੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਧਾਂਤ ਹੈ ਤੇ ਇਹੋ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ। ਸਾਂਖਯ ਦਾ ਕਰਤਾ ਕਪਲ ਮੁਨੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਿਬੇਕ ਨਾਲ ਵੱਖਰੇ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਨਿਤਯ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਣਾਮ ਰੂਪ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸਦਾ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਧਾਂਤ ਹੈ, ਇਹੋ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ। ਪਤੰਜਲ ਦਾ ਕਰਤਾ ਪਤੰਜਲ ਮੁਨੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਉਪਾਦਾਨ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਅਤੇ ਨਮਿੱਤ ਕਾਰਨ ਈਸ਼ਰ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਯੋਗਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨ ਦੀ ਮਲੀਨਤਾ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਆਤਮਾ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਹੀ ਸਿੱਧਾਂਤ ਨੂੰ ਉਹ ਮੁਕਤੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹੋ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ।

ਮੀਮਾਂਸਾ ਦਾ ਕਰਤਾ ਜੈਮਨ ਰਿਖੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਯਗਜ ਆਦਿ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਕਰਨ ਨਾਲ ਧਰਮ ਦਾ ਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਹੀ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਹੀ ਜੀਵ ਦੇਵਤਾ ਅਤੇ ਅਵਤਾਰ ਆਦਿਕ ਉੱਚ ਪਦਵੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸ੍ਵਰਗ ਦਾ ਸੁਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਕਰਨ ਦਾ ਹੀ ਇਹ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹੋ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਧਾਂਤ ਹੈ।

ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਕਰਤਾ ਵੇਦ ਵਿਆਸ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਮਾਇਆ ਦੁਆਰਾ ਸਭ ਕੁਝ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਹੀ ਫਿਰ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਪਾਧੀ ਕਰਕੇ ਜੀਵ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਸ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਵੱਖ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਉਪਾਧੀ ਭੇਦ ਮਿਟਾਉਣ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਅਭੇਦਤਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਸਾਖਿਆਤਕਾਰ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਆਸ ਜੀ ਦਾ ਸਿੱਧਾਂਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੋ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਭਾਵੇਂ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਫ਼ੁਰਮਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਰਚਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਆਖ਼ਿਰ ਇਕ ਗੁਰੂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਮ ਜਪਣ ਨਾਲ ਹੀ ਜੀਵ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਕਰਤਾ ਆਪਣੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਨੂੰ ਰਿਵਾਜ ਅਨੁਸਾਰ ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਿਹਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ

ਜ਼ਿਕਰ ਤਕ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਫ਼ੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਗਮ ਹੈ, ਅਪਾਰ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਪਾਰਾਵਾਰ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ। "ਖਟੁ ਦਰਸਨੁ ਵਰਤੈ ਵਰਤਾਰਾ॥ ਗੁਰ ਕਾ ਦਰਸਨੁ ਅਗਮ ਅਪਾਰਾ॥ (ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੩, ਪੰਨਾ 360)" ਗੁਰੂ ਦਰਸ਼ਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਗੁਰਸਿੱਖ ਐਸੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰੇ, ਹੋਰ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਮੁਕਤੀ ਅਰਥਾਤ ਜੰਮਣ ਮਰਨ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦਾ ਸਿੱਧਾਂਤ ਅਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਕੀ ਹੈ? "ਬੇਦ ਕਤੇਬ ਸਿਮ੍ਰਿਤਿ ਸਭਿ ਸਾਸਤ ਇਨ੍ ਪੜਿਆ ਮੁਕਤਿ ਨ ਹੋਈ॥ ਏਕੁ ਅਖਰੁ ਜੋ ਗੁਰਮੁਖਿ ਜਾਪੈ ਤਿਸ ਕੀ ਨਿਰਮਲ ਸੋਈ॥ (ਸੂਹੀ ਮਹਲਾ ੫, ਪੰਨਾ 747)" ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਫ਼ੁਰਮਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਅੱਖਰ ਨਾਮ ਹੈ, ਜੋ ਜਪਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਲੋਕ-ਪਰਲੋਕ ਵਿਚ ਸੋਭਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾਮ ਦੇ ਜਪਣ ਨਾਲ ਹੀ ਜੰਮਣ ਮਰਨ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਰੂਪ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਕੇਵਲ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।

ਪੰਥ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਗਿਆਨੀ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਸਕੀਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੇਸ ਪ੍ਰਦੇਸ ਵਿਚ ਕਥਾ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਸੁਣਨ ਦਾ ਸੁਭਾਗਾ ਸਮਾਂ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਗੁਰਮੁਖ ਸੱਜਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਬੜੀ ਅਣਥੱਕ ਮਿਹਨਤ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣਾ ਕੀਮਤੀ ਸਮਾਂ ਕੱਢ ਕੇ, ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਕ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਬੜਾ ਯੋਗ ਉੱਦਮ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤਾਕਿ ਪਾਠਕ ਸੱਜਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਉਠਾ ਸਕਣ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੰਗਤਾਂ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਉਠਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਹਥਲੀ ਪੁਸਤਕ *ਖਟਿ ਦਰਸ਼ਨ* ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਬੜੇ ਵਿਦਵਤਾ-ਭਰਪੂਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਕਥਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਉਲਾਂਭੇ ਰੱਖ ਕੇ ਛੇ ਲੇਖ ਲਿਖ ਕੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਨਾਮ (ਖਟਿ ਦਰਸ਼ਨ) ਨੂੰ ਬੜੇ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਾਰਥਕ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਅਰੰਭਤਾ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਛਿਆਂ ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵਿਚ ਉਤਸ਼ਾਹ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਦਾਲ ਦੀ ਹਾਂਡੀ ਵਿੱਚੋਂ ਦਾਣਾ ਟੋਹਣ ਮਾਤਰ ਸ਼ਬਦ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਆਸ ਹੈ ਪਾਠਕ ਸੱਜਣ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਅਤੇ ਅਗਾਂਹ ਪੂਰੇ ਲੇਖ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਗੇ।

ਨਿਰੰਕਾਰ ਦਰਸ਼ਨ

ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅੱਜ ਦੇ ਯੁਗ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਬਹੁਤ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਆਦਿ ਇੰਦਰਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਧਾ ਲਈ ਹੈ। ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਪਾਸ ਜੋ ਦਿਮਾਗ਼ ਗੁਪਤ ਸੋਚਣ-ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸੂਖਮ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਇਸ ਨੇ ਵਿਕਸਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਨਿਰੰਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਹਰ ਦੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਭਵ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਨੇਤਰਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਯਤਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਕਿਵੇਂ ਹੋਣ ? "ਨਾਨਕ ਸੇ ਅਖੜੀਆਂ ਬਿਅੰਨਿ ਜਿਨੀ ਡਿਸੰਦੋ ਮਾ ਪਿਰੀ॥ (ਵਡਹੰਸੁ ਮਹਲਾ ੫, ਪੰਨਾ 577)" ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਫ਼ੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਅੱਖਾਂ ਹੋਰ ਹੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਮਾਲਕ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਣ।

ਸੰਸਾਰ ਦਰਸ਼ਨ

ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਇਕ ਅਦਭੁਤ ਖੇਲ ਹੈ। ਇਸ ਖੇਲ ਨੂੰ ਉਹ ਰਚਦਾ ਭੀ ਆਪ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਖ਼ਤਮ ਭੀ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਸ ਖੇਲ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਕੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਫਿਰ ਉਹ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਆਪ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ "ਏਕ ਮੂਰਤਿ ਅਨੇਕ ਦਰਸਨ ਕੀਨ ਰੂਪ ਅਨੇਕ॥ ਖੇਲ ਖੇਲ ਅਖੇਲ ਖੇਲਨ ਅੰਤ ਕੋ ਫਿਰਿ ਏਕ॥" ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਖੇ ਚੌਥੇ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਵੱਈਆਂ ਵਿਚ ਭੱਟ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ : "ਕੀਆ ਖੇਲੁ ਬਡ ਮੇਲੁ ਤਮਾਸਾ ਵਾਹਗੁਰੂ ਤੇਰੀ ਸਭ ਰਚਨਾ॥ (ਪੰਨਾ 1404)" ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਬੇਅੰਤ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਇਕ ਖੇਲ ਰੂਪ ਉਸ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਭੀ ਬੇਅੰਤ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਭੀ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ। "ਅੰਤੁ ਨ ਜਾਪੈ ਕੀਤਾ ਆਕਾਰੁ॥ ਅੰਤੁ ਨ ਜਾਪੈ ਪਾਰਾਵਾਰੁ॥ (ਜਪੁਜੀ)" ਮਸਕੀਨ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪਰਿਵਾਰ ਦਰਸ਼ਨ

ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਇਕੱਲਿਆਂ ਜੀਵਨ ਨਹੀਂ ਬਤੀਤ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਨੂੰ ਮਹਾਨਤਾ

ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਜੇਕਰ ਗ੍ਰਹਿਸਤੀ ਬਣੇ ਤਾਂ ਧਰਮੀ ਹੋਵੇ, ਜੇਕਰ ਧਰਮੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਫਿਰ ਵੈਰਾਗ ਧਾਰ ਕੇ ਅਤੀਤ ਹੋ ਜਾਵੇ ਪਰ ਜੇਕਰ ਵੈਰਾਗੀ ਹੋ ਕੇ ਫਿਰ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿਚ ਪੈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਸ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਮੰਦਭਾਗੀ ਸਮਝੋ। "ਕਬੀਰ ਜਉ ਗ੍ਰਿਹੁ ਕਰਹਿ ਤ ਧਰਮੁ ਕਰੁ ਨਾਹੀ ਤ ਕਰੁ ਬੈਰਾਗੁ॥ ਬੈਰਾਗੀ ਬੰਧਨੁ ਕਰੈ ਤਾ ਕੋ ਬਡੋ ਅਭਾਗੁ॥ (ਪੰਨਾ 1377)" ਜੇਕਰ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਧਰਮ ਦੀ ਅੰਸ ਜੁੜ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਫਿਰ ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਸੁਰਗ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਧਰਮ ਦੀ ਅੰਸ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਫਿਰ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਨਿਰਾ ਨਰਕ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਪਿੱਛੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਹੁਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਮਸਕੀਨ ਜੀ ਨੇ ਬੜੇ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ

ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੋ ਇਕ ਹੈ, ਸਦੀਵੀ ਹੈ, ਅਮਰ ਹੈ, ਨਿਰਭਉ ਹੈ, ਐਸੇ ਇਕ ਨਾਲ ਜੋ ਜੁੜਿਆ ਹੈ ਉਹ ਧਰਮੀ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਵਿਗਾੜੇ, ਉਹ ਅਧਰਮੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਗਿਆਨ ਦੇ ਆਸਰੇ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਲੋਭ ਦੇ ਢੇਰ 'ਤੇ ਖੜਾ ਹੈ, ਉਹ ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਜਿਸ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਦਰੱਖ਼ਤਾਂ, ਦਰਿਆਵਾਂ, ਪਹਾੜਾਂ, ਸਾਗਰਾਂ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਕਰਕੇ ਪੂਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੋਵੇ, ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਤੇ ਸੱਪਾਂ ਨੂੰ ਭੀ ਦੇਵਤੇ ਸਮਝ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਮੁਲਕ ਦੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੇ ਸਮਝੋ ਦੁਰਲਭ ਦੇਹ ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਕਦਰ ਨਹੀਂ ਪਾਈ। ਜੈਸਾ ਕਿ "ਅਵਰ ਜੋਨਿ ਤੇਰੀ ਪਨਿਹਾਰੀ॥ ਇਸੁ ਧਰਤੀ ਮਹਿ ਤੇਰੀ ਸਿਕਦਾਰੀ॥ (ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੫, ਪੰਨਾ 374)" ਇਸ ਮਨੁੱਖ ਦੇਹ ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਬਣਾਇਆ ਸੀ, ਬਾਕੀ ਜੂਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਅਧੀਨ, ਇਸ ਦੇ ਪਾਨੀਹਾਰ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਜਾਨਵਰਾਂ ਅਤੇ ਦਰੱਖ਼ਤਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੀ ਖਚਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਜ ਦੇ ਯੁਗ ਵਿਚ ਅਗਿਆਨ ਇਤਨਾ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਧਨ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਕੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਭੀ ਧਰਮ ਨੂੰ ਧੰਧਾ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਲੋਕ ਭੀ ਧਰਮ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਕੋਰੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਖਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ 'ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾ ਕੇ ਸ਼ੁਭ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਰਸ਼ਨ

ਅੱਜ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਹਨ ? ਰਾਜਨੀਤੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ? ਅੱਜ ਸੰਸਾਰ ਨਰਕ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਰਾਜਨੀਤਕ ਲੋਕਾਂ ਕਰਕੇ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਸਾਮ, ਦਾਮ, ਦੰਡ, ਭੇਦ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੌਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਚੱਲਦੀ ਹੈ ਪਰ ਅੱਜ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਕੇਵਲ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਭੀ ਕਿਹੜਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਜਬਰ, ਝੂਠ, ਛਲ ਅਤੇ ਕਪਟ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸੱਤਾ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਜੋ ਨਿਕਲਿਆ, ਉਹੋ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਹੈ। ਐਸੇ ਰਾਜਨੀਤਕਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਕੇ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਰਾਜਨੀਤਕਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦਰਸ਼ਨ

ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਮਸਕੀਨ ਜੀ ਇਹ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਕਿਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ? ਅਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਉਹ ਜੋ ਗਹਿਰੀ ਅੱਖ ਨਾਲ ਸੱਚਾਈ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਪੀੜਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪੀੜਾ ਸਮਝ ਕੇ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੱਚ 'ਤੇ ਹੀ ਬੋਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸਲ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਹੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਗਹਿਰੀ ਅੱਖ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਦੁੱਖ ਵੇਖਿਆ ਹੈ। ਤੀਸਰੀ ਜੋਤਿ ਨੇ ਵੀ ਫ਼ੁਰਮਾਇਆ ਹੈ : "ਜਗਤੁ ਜਲੰਦਾ ਰਖਿ ਲੈ ਆਪਣੀ ਕਿਰਪਾ ਧਾਰਿ॥ (ਪੰਨਾ 853)"

ਅਸਲ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਉਹ ਸਨ ਜੋ ਸੱਚਾਈ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਜ਼ਹਿਰ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਪੀ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਸੂਲੀ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਤੱਤੀ ਤਵੀ 'ਤੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਅਸਲ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਸੁਆਰਥ ਲਈ ਲੋਭ-ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਨੂੰ ਵਰਤਦੇ ਹਨ।

ਮੈਂ ਪੰਥ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਗਿਆਨੀ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਮਸਕੀਨ ਜੀ ਦੀ ਅਧਿਕ ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਪੁਸਤਕ *ਖਟਿ ਦਰਸ਼ਨ* ਵਿਚ

ਕਥਿਤ ਪੁਰਾਤਨ ਖਟਿ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰੱਖ ਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਛੇ ਲੇਖ ਲਿਖ ਕੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਟਿ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਏ ਹਨ। ਆਸ ਹੈ, ਪਾਠਕ ਸੱਜਣ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਗੇ।

ਜੋਦੜੀ

ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕਿਰਪਾ ਕਰਨ, ਆਪਣੇ ਸੇਵਕ ਮਸਕੀਨ ਜੀ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਮਿਹਰ ਦਾ ਹੱਥ ਰੱਖਣ, ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਬਖ਼ਸ਼ਣ ਤਾਕਿ ਉਹ ਕਥਾ ਤੇ ਕਲਮ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ।

ਗਿਆਨੀ ਚੇਤ ਸਿੰਘ

ਸਾਬਕਾ ਹੈੱਡ ਗ੍ਰੰਥੀ,
ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ
ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

177, ਅਜੀਤ ਨਗਰ
ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
12-10-1986

ਦੋ ਅੱਖਰ

ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੀ ਸ਼ਾਨ, ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਗਿਆਨੀ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਮਸਕੀਨ ਜੀ ਦੀ ਛੇਵੀਂ ਪੁਸਤਕ ਹੱਥ ਵਿਚ ਆਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ *ਖਟਿ ਦਰਸ਼ਨ*, ਕਿਤਾਬ ਵੀ ਛੇਵੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਮਸਕੀਨ ਜੀ ਨੇ ਜੋ ਆਪ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਮਸਕੀਨ ਜੀ ਮਨ-ਬਚ-ਕ੍ਰਮ ਕਰਕੇ ਇਕ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਜੋ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਆਵੇ, ਸੱਚ ਜਾਪੇ ਅਤੇ ਜਗਤ ਲਈ ਲਾਹੇਵੰਦ ਜਾਪੇ, ਓਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਬਾਰਕ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਕਲਮ ਰਾਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਖਟਿ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਕਰਤਾ ਛੇ ਰਿਸ਼ੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਸ਼ਾਸਤਰ ਹਨ : ਸਾਂਖ, ਨਿਆਇ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕ, ਮੀਮਾਂਸਾ, ਯੋਗ, ਵੇਦਾਂਤ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਤਾ ਹਨ : ਸਾਂਖ ਦਾ ਕਪਲ, ਨਿਆਇ ਦਾ ਗੋਤਮ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕ ਦਾ ਕਨਾਦਿ, ਮੀਮਾਂਸਾ ਦਾ ਜੈਮਨੀ, ਯੋਗ ਦਾ ਪਤੰਜਲੀ, ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਵਿਆਸ। ਕਰਣਾ ਕਰਤਾਰ ਦਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਛੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਹਨ ਅਤੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਹਨ, ਜੋ ਔਖੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੇ ਵੀ ਪੜ੍ਹੇ, ਉਹ ਰੱਬ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਹੰਕਾਰੀ ਹੋ ਗਏ। ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਤਾਂ ਰੱਬ ਨਾਲ ਕੀ ਜੋੜਨਾ ਹੈ, ਖਟਿ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਆਪ ਮਿਲ ਕੇ ਬੈਠਣਾ ਹੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਤੱਤ ਵੇਤਾ ਗੁਰਮੁਖ ਰਿਸ਼ੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਆਪ ਕੁਝ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਦਿਨ-ਰਾਤ ਇਕ ਕੀਤਾ ਹੈ; ਬੋਲ ਵੀ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਲਿਖ ਵੀ ਰਹੇ ਹਨ।

ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਜਿਥੇ ਖਟਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਤਾਂ ਹੰਕਾਰੀ ਹੋ ਗਏ, ਨਾਮ ਦੀ ਦਾਤ ਵੀ ਨਾ ਮਿਲੀ। ਬਾਣੀ ਗਵਾਹ ਹੈ :

ਸਿਮ੍ਰਿਤਿ ਸਾਸਤ੍ਰ ਪੁੰਨ ਪਾਪ ਬੀਚਾਰਦੇ ਤਤੈ ਸਾਰ ਨ ਜਾਣੀ॥ *(ਪੰਨਾ 920)*

ਖਟੁ ਦਰਸਨੁ ਵਰਤੈ ਵਰਤਾਰਾ॥
ਗੁਰ ਕਾ ਦਰਸਨੁ ਅਗਮ ਅਪਾਰਾ॥ *(ਪੰਨਾ 360)*

ਗੁਰੂ ਕੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਬਾਣੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਲਿਖੇ ਗਏ ਇਹ ਛੇ ਲੇਖ :

ਪਹਿਲਾ, ਨਿਰੰਕਾਰ ਦਰਸ਼ਨ—ਪਰਮਾਤਮਾ ਬਾਰੇ ਪਏ ਭੁਲੇਖੇ ਦੂਰ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਪਤਾ ਲੱਗੇਗਾ ਕਿ ਉਹ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ, ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ: "ਕਉਣੁ ਜਾਣੈ ਪੀਰ ਪਰਾਈ॥ (ਸ਼ਬਦ ਹਜ਼ਾਰੇ)" ਇਹ ਪੀੜ ਤਾਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹੋਵੇ, ਉਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ, ਲਖਤਾ ਦਾ ਹੈ:

ਹੈ ਤਉ ਸਹੀ ਲਖੈ ਜਉ ਕੋਈ॥ *(ਪੰਨਾ 342)*

ਦੂਜਾ, ਸੰਸਾਰ ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਹੈ। ਪਰਛਾਵੇਂ ਮਗਰ ਭਟਕਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਪਰਛਾਵੇਂ ਵਾਲੇ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਕੱਲਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਤੀਸਰਾ, ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਵੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਕਲਿਆਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ, ਨਾ ਗ਼ੁਲਾਮਾਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਜੰਗਲੀ ਜੀਵਨ, ਨਾ ਹੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਤਿਆਗੀ, ਸਗੋਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਲਖਿਆ ਜਾਏ: ਸੁਚੱਜਾ ਪਿਤਾ, ਚੰਗਾ ਪੁੱਤਰ, ਚੰਗਾ ਭਰਾ, ਚੰਗੀ ਮਾਤਾ, ਚੰਗੀ ਧੀ, ਚੰਗੀ ਭੈਣ ਕਿਵੇਂ ਬਣਨਾ ਹੈ। ਐਸਾ ਪਰਿਵਾਰ ਜੰਜਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ; ਇਕ ਸਤਿਸੰਗ ਹੋਵੇਗਾ।

ਚੌਥਾ, ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ—ਧਰਮ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਸਭ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਰ ਕੋਈ ਧਾਰਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਅਨ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਹੀਂ, ਰੀਤ ਰਸਮ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਧਰੇ। ਗੁਰਮਤਿ ਧਰਮ ਹੈ—ਰੀਤ ਨਹੀਂ, ਰਸਮ ਨਹੀਂ। ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਚਮਤਕਾਰ ਇਹ ਵੀ ਧਰਮ ਨਹੀਂ। ਧਰਮ ਦਾ ਅਸਲ ਅਸਥਾਨ ਤਾਂ ਹੈ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਅਤੇ ਦਇਆਲੂ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਜੋ ਫਲ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਧਰਮ ਹੈ। ਅੱਜ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਸੌ ਦੇ ਕਰੀਬ ਮਜ਼੍ਹਬ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਇਕ ਤੋਂ ਇਕ ਵੱਧ ਧਰਮੀ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜਦੋਂ ਤਕ ਨਿਰਮਲ ਕਰਮ ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਨਹੀਂ, ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਦਇਆ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਧਰਮੀ ਨਹੀਂ। ਫੋਕਟ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਐਸੇ ਕਰਮ, ਭਰਮ, ਵਹਿਮ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਧਰਮੀ ਹੋਣ ਵਿਚ ਰੋਕ ਜ਼ਰੂਰ ਬਣਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਵਾਂ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਰਸ਼ਨ—ਜਿਥੇ ਸਾਧੂ ਪਾਖੰਡੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਥੇ ਰਾਜਾ ਜ਼ਾਲਮ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਿਥੇ ਵਹਿਮਾਂ, ਭਰਮਾਂ, ਫੋਕਟ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਦੂਰ ਦਾ ਵੀ ਵਾਸਤਾ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸਾਧੂ ਧਰਮੀ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਜਿਥੇ ਥੋੜੇ ਧਨ ਪਿੱਛੇ ਜ਼ਾਲਮ ਰਾਜੇ ਨੂੰ, ਸਾਧੂ ਨਿਹਕਲੰਕ ਆਖੇ, ਉਥੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਕੀ ਇਨਸਾਫ਼ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਮਸਕੀਨ ਜੀ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਵਾੜ ਖੇਤ ਨੂੰ ਨਾ ਖਾਏ ਸਗੋਂ ਰਾਖੀ ਕਰੇ।

ਛੇਵੇਂ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਬੜਾ ਸੁੰਦਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹਨ ਪਰ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਕਹਿਣ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਜੇ ਤੂੰ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਮੁੱਦਤਾਂ ਪਹਿਲੇ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹਰਨਾਕਸ਼, ਰਾਵਣ, ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਪਿੱਛੇ ਇੰਨੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਚਲੀ ਗਈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹ ਵੇਖੇ ਨਹੀਂ, ਪੜ੍ਹੇ ਹਨ, ਸੁਣੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਬੇ-ਫ਼ਾਇਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਬੰਦੇ ਵੇਖੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਹੁਣ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ। ਮਸਕੀਨ ਜੀ 'ਤੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਵੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖ ਆਇਆ ਹਾਂ ਕਿ ਖਟਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਹੰਕਾਰੀ ਤੇ ਝਗੜਾਲੂ ਹੋ ਜਾਏ, ਊਠ ਲੱਦ ਕੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੀ ਬਹਿਸ ਕਰਨ ਲਈ ਤੁਰ ਪਏ, ਪਰ ਜਿਹੜਾ ਸੱਜਣ ਮਸਕੀਨ ਜੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ *ਖਟਿ ਦਰਸ਼ਨ* ਪੜ੍ਹੇਗਾ ਉਹ ਨਿਰ-ਹੰਕਾਰ ਹੋਵੇਗਾ, ਪ੍ਰੇਮੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਗੁਰੂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਵੇਗਾ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਦਰ ਕਬੂਲ ਹੋਵੇਗਾ।

ਸਤਿਗੁਰੂ 'ਮਸਕੀਨ ਜੀ' ਨੂੰ ਸਮਰਥਾ ਬਖ਼ਸ਼ਣ ਤਾਕਿ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਅਮੋਲਕ ਲਿਖਤਾਂ ਸੰਗਤਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਂਦੇ ਰਹਿਣ।

ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਦਾ ਦਾਸ—

ਗਿਆਨੀ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ 'ਪ੍ਰਵਾਨਾ'

ਗ੍ਰੰਥੀ,

ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ

ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
15-10-1986

ਲਿਖਤ ਤੇ ਲਿਖਾਰੀ ਦਰਸ਼ਨ

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਨਾਮ 'ਖਟਿ ਦਰਸ਼ਨ' ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੇ ਖਟਿ ਦਰਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਜਗਤ ਦੇ ਹੀ ਛੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਏ ਹਨ, ਪਰ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਛੇ ਦਰਸ਼ਨ ਆਪਣੀ ਹੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਅਨੋਖੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਖਟਿ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚ ਦਲੀਲਾਂ ਦੀ ਬੱਤੀ ਬਾਲ ਕੇ ਗਿਆਨ-ਝਰੋਖੇ 'ਚੋਂ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਹੀ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਏ ਹਨ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਮਾਰਗ 'ਤੇ ਤੋਰ ਕੇ ਧਰਮ ਦੀ ਉਂਗਲੀ ਲਾ ਕੇ ਵਿਚਾਰ ਆਈਨੇ 'ਚੋਂ ਨਿਰੰਕਾਰ, ਸੰਸਾਰ, ਪਰਿਵਾਰ, ਧਰਮ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਨਿਆਰੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਨਿਆਰੇ ਸੇਵਕ ਦੀ ਨਿਆਰੀ ਹੀ ਕ੍ਰਿਤ ਹੈ।

ਮਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਮਹਾਨ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਨਿਆਰੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਏ ਹਨ, ਉਸ ਲੇਖਕ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਲਿਖਤ ਦੇ ਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਪਾਠਕਾਂ ਪਾਸੋਂ ਲੈ ਸਕਾਂ।

ਸ਼ਾਇਰੇ ਮਸ਼ਰਕ ਡਾਕਟਰ ਸਰ ਮੁਹੰਮਦ ਇਕਬਾਲ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ:

ਸੀਨਾ ਰੋਸ਼ਨ ਹੋ ਤੋ ਸੁਖ਼ਨ ਹੈ ਐਨ ਹੱਯਾਤ।

ਜੇ ਦਿਲੋ-ਦਿਮਾਗ਼ ਰੋਸ਼ਨ ਹੋਣ ਤਾਂ ਰਸਨਾ ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਜੀਵਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਲੇਖਕ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਲਿਖਤ ਇਸ ਉਪਰੋਕਤ ਖ਼ਿਆਲ ਦੀ ਪੱਕੀ ਪਰਦਰਸ਼ਨੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਨੇ।

ਜਿਵੇਂ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਲਿਖਤ ਕਿਸੇ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਮੁਹਤਾਜ ਨਹੀਂ। ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਲਿਖਣਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਬੂੰਦ ਸਾਗਰ ਬਾਰੇ, ਇਕ ਜ਼ੱਰਰਾ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਲਿਖਣ ਬਹਿ ਜਾਏ। ਫਿਰ ਭੀ ਇਕ ਨਿਮਾਣਾ ਜਿਹਾ ਯਤਨ ਹੈ, ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਦਰਸ਼ਨ-ਝਲਕ ਮਿਲ ਹੀ ਜਾਏ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਕਲਮੀ ਛੁਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਬਾਰਕ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲੀ ਹੈ ਜੋ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਦੀ ਅਜ਼ੀਮ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਫ਼ਖ਼ਰੇ-ਕੌਮ, ਜਾਦੂ-ਬਿਆਂ ਮੁਕੱਰਰ ਤੇ ਧੁਰੰਧਰ ਵਿਦਵਾਨ ਗਿਆਨੀ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਮਸਕੀਨ ਜੀ ਹਨ।

ਮਸਕੀਨ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਜਿੰਨਿਆਂ ਨੇ ਸੁਣਿਆ ਹੈ, ਉਤਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਨਹੀਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਉਹ ਲੋਚਦੇ ਨੇ, ਜਿਸ ਮਹਾਨ ਆਤਮਾ ਦੀ ਏਨੀ ਚਰਚਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਸੋ ਆਓ, ਉਸ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰੀਏ।

ਚਿੱਤਰ ਦਰਸ਼ਨ

ਦਰਮਿਆਨਾ ਕੱਦ, ਕਾਲੀ ਦਸਤਾਰ, ਲੰਮਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦਾਹੜਾ, ਭਾਗਸ਼ਾਲੀ ਭਾਲ, ਰੱਬੀ ਸਰੂਰ ਵਿਚ ਮਖ਼ਮੂਰ ਤੇ ਤੇਜੱਸਵੀ ਨੈਣ, ਪਜਾਮਾ ਕੁਰਤਾ ਤੇ ਜੈਕਟ, ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਮੈਚਿੰਗ ਸੂਟ, ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਚੱਦਰ, ਕੁਝ ਸੱਜਣਾਂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਸਾਥ ਨਾਲ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੇ ਤੁਰੇ ਜਾਂਦੇ, ਹੰਸ ਵਰਗੀ ਅਡੋਲ ਤੇ ਮਟਕੀਲੀ ਚਾਲ, ਬਸ ਇਹੋ ਨੇ ਮਸਕੀਨ ਜੀ!

ਕਿਸੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦਾ ਭਰਵਾਂ ਦੀਵਾਨ, ਪੰਥ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਮਾਗਮ ਜਾਂ ਸਤਿ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸੱਦੇ ਇਕੱਠ ਦੀ ਬੇ-ਓੜਕ ਰੌਣਕ, ਬਸ ਇਥੇ ਹੀ ਨੇ ਮਸਕੀਨ ਜੀ! ਕਿਸੇ ਮੰਦਰ, ਗੀਤਾ ਭਵਨ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਪੰਡਾਲ ਵਿਚ ਜਾਂ ਵੇਦਾਂਤ ਸੰਮੇਲਨਾਂ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਬਹੁਤੇ ਸਿੱਖ ਵੇਖੋ—ਸਮਝੋ ਇਥੇ 'ਮਸਕੀਨ' ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਣਗੇ।

ਚਰਿੱਤਰ ਦਰਸ਼ਨ

ਦਿਲ ਦੇ ਸ਼ਾਹ, ਮਨ ਦੇ ਮਸਕੀਨ, ਮਾਲਿਕ ਲਈ ਮਾਨ, ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਦਰਦ, ਮਿਕਨਾਤੀਸੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਮਾਲਿਕ, ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਮਿੱਤਰ, ਸੋਚ ਦੇ ਸਾਗਰ, ਹਲੀਮੀ ਵਿਚ ਹਿਮਾਲਾ, ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਜੱਈ, ਬਚਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਮਈ, ਸਭ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਧਿਰ, ਗੁਰਮਤਿ ਲਈ ਗੌਰਵ, ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਲਈ ਝੜਪ, ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਲਈ ਤੜਪ, ਹੰਗਤਾ ਨਹੀਂ, ਕ੍ਰੋਧ ਨਹੀਂ, ਵਿਰੋਧੀ ਲਈ ਵੀ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ, ਚੰਗੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਰੇਤ ਵਾਂਗ ਟਿਕਾਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਮਾੜੇ ਫੁਰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਥਿੰਦੇ ਘੜੇ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਵਾਂਗ ਤਿਲਕਾਣ ਵਾਲੇ ਨਿਰਛਲ ਤੇ ਨਿਰੋਈ ਆਤਮਾ, ਨਿਧੜਕ ਵਕਤਾ, ਇਲਮ ਵਿਚ ਅਮਲ, ਬੋਲਾਂ ਵਿਚ ਬਰਕਤ ਤੇ ਕਦਮਾਂ ਵਿਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀ—ਇਹ ਨੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦਰਸ਼ਨ।

ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਰਸ਼ਨ

ਮਸਕੀਨ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਅਵਤਰਨ 1934 ਵਿਚ ਬੰਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਪਿੰਡ ਲੱਕੀ ਮਰਵਤ ਸੂਬਾ ਸਰਹੱਦ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਭਾਵੇਂ ਬੈਰੂਨੀ

ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਘੱਟ ਬਣਿਆ ਪਰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਵਿੱਦਿਆ ਮਾਲਕ ਨੇ ਪੂਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ, ਆਪ ਜੀ 1947 ਵਿਚ ਅਲਵਰ (ਰਾਜਸਥਾਨ) ਵਿਖੇ ਆ ਵੱਸੇ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਸ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਾਤਾ ਰਾਮ ਕੌਰ ਜੀ ਬੜੇ ਰੱਬੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਾਲੇ ਸਨ।

ਅਲਵਰ ਦੇ ਭਾਗ ਜਾਗ ਪਏ। ਜਿਥੇ ਅਲਵਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਜਾਣਦਾ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਮਸਕੀਨ ਜੀ ਸਦਕਾ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਦੀ ਖਿੱਚ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਮਸਕੀਨ ਜੀ ਨੇ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਦਿੱਤਾ ਹੈ—ਗੁਰਮਤਿ ਲਈ ਸਾਹਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ, ਕਥਾ ਸੁਣਨ ਦੀ ਰੁਚੀ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲ ਬੈਠਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਨਿੱਤਨੇਮ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ, ਸੁਣਨ ਲਈ ਅਨੇਕ ਕੈਸਟਾਂ ਤੇ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਸੁੰਦਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਅਰਦਾਸ ਹੈ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਨਿਰੋਈ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ।

ਲਿਖਤ ਦਰਸ਼ਨ

ਮਸਕੀਨ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਲੇਖਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹ ਖਿੱਚ ਤੇ ਜੁੰਬਸ਼ ਹੈ ਜੋ ਬੋਲਣ ਵਿਚ ਹੈ। ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਲਈ ਸਦੀਵੀ ਡਾਇਰੀਆਂ ਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਸੁਣਨ ਨਾਲ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰਮਤਿ ਵੱਲ ਧੂਹ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਨਹੀਂ, ਅਨੇਕ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕੈਸਟਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਤੇ ਘਰਾਂ ਦੀ ਸੋਭਾ ਬਣੀਆਂ ਹਨ।

ਆਪ ਉੱਚ-ਕੋਟੀ ਦੇ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ਰ, ਗੰਭੀਰ ਭਾਵ ਦੇ ਵਿਚਾਰਕ ਤੇ ਅਡੋਲ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਕਤਾ ਹਨ—ਇਹ ਸੁਗੰਧੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਗਿਣਤੀ ਵਧਦੀ ਗਈ, ਨਾਮ ਭੀ ਨਿਆਰੇ ਤੇ ਢੁਕਵੇਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਭੂਮਿਕਾ ਬਣਦੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ *ਗੁਰੂ-ਚਿੰਤਨ* ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਚਿੰਤਨ ਹੀ ਸਿੱਖੀ ਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਮੂਲ ਹੈ। ਦੂਜੀ—*ਗੁਰੂ-ਜੋਤੀ*, ਗੁਰੂ ਸਰੀਰ ਨਹੀਂ, ਜੋਤਿ ਹੈ, ਜੋ ਬਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ। ਤੀਜੀ ਪੁਸਤਕ—*ਤੀਜਾ ਨੇਤ੍ਰ*, ਤੀਜਾ ਨੇਤਰ ਕਿਵੇਂ ਖੁੱਲ੍ਹਦਾ ਹੈ ? ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤੇ। ਚੌਥੀ—*ਚੌਥਾ ਪਦੁ*, ਇਹ ਪਦ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਕਾਬੂ ਪਾ ਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਵੀਂ—*ਪੰਚ ਪ੍ਰਵਾਨ*, ਪੰਚ ਕੌਣ ਹਨ, ਕਿਵੇਂ ਪਰਵਾਨ ਹੁੰਦੇ ਨੇ, ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਹਥਲੀ ਪੁਸਤਕ *ਖਟਿ ਦਰਸ਼ਨ* ਹੈ—ਕਿਹੜੇ ਛੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ? ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਰਮਜ਼ ਸਮਝਾਈ।

ਬੇਨਤੀ

ਉਮੀਦ ਹੈ ਪਹਿਲੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਜੇ ਇਸ ਸੌਗ਼ਾਤ ਨੂੰ ਵੀ ਸਰੋਤੇ, ਵਕਤੇ ਤੇ ਪਾਠਕ ਸੰਭਾਲਣਗੇ ਤਾਂ ਇਹ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੇ ਬੈਰੂਨੀ ਸਫਲ ਸੇਧਾਂ ਦੇਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋਵੇਗੀ।

ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਦਾ ਸੇਵਕ ਤੇ
'ਮਸਕੀਨ' ਜੀ ਦਾ ਪਿਆਰ-ਪਾਤਰ—
ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ 'ਦਰਦੀ'

ਮਾਡਲ ਟਾਊਨ, ਤਲਵਾੜਾ
(ਕਪੂਰਥਲਾ)
16-10-1986

ਮੁਖਬੰਧ

ਸਰੀਰਕ ਭੁੱਖ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਜੋ ਮਨੁੱਖ-ਮਾਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬਲ ਭੁੱਖ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਜਾਨਣ ਦੀ। ਇਹ ਵਸਤੂ ਕੀ ਹੈ ? ਕਿਉਂ ਹੈ ? ਕਿਥੋਂ ਹੈ ? ਇਤਿਆਦਿਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਕ ਹੈ। ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲੱਭ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਹੈ। ਜਗਤ ਵਿਚ ਜਾਨਣ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕੁਛ ਹੈ ਪਰ ਜੀਵਨ ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ ਹੈ, ਸੀਮਤ ਹੈ। ਜੀਵਨ-ਭਰ ਦੀ ਅਣਥਕ ਬੌਧਿਕ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਜੋ ਕੁਛ ਮਨੁੱਖ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਗਰ ਵਿੱਚੋਂ ਚਮਚ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਗਿਆਨ ਦੇ ਅਨੰਤ ਪਹਿਲੂ ਹਨ ਪਰ ਮਨੁੱਖੀ ਦੁਨੀਆ ਅੰਦਰ ਤਿੰਨ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹਨ—ਸਰੀਰ ਦਾ ਗਿਆਨ, ਮਨ ਦਾ ਗਿਆਨ ਤੇ ਆਤਮਾ ਦਾ ਗਿਆਨ। ਜਿਸ ਕੋਲ ਸਰੀਰ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੈ ਉਹ ਵੈਦ ਰਾਜ ਹੈ; ਜੋ ਮਨ ਦਾ ਗਿਆਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮਨੀਸ਼ ਤੇ ਜੋ ਆਤਮਾ ਦਾ ਬੋਧ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਵੇ, ਉਹ ਸੰਤ। ਸੋ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਆਨ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਮਨੁੱਖੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਈ ਤੇ ਸਨਮਾਨਤ ਹੋਈ।

ਵੈਦ, ਮਨੀਸ਼, ਸੰਤ ਮਨੁੱਖੀ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਪਦਾਰਥ ਦਾ ਗਿਆਨ ਜੋ ਵਿਗਿਆਨਕ ਕੋਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਲਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਜੋ ਕਲਾਕਾਰ ਕੋਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪੱਖ ਦਾ ਵੀ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ ਤੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਅੰਦਰ ਭੁੱਖ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਸ਼ਕਲ ਸੂਰਤ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਹਕੀਕਤ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉਹ ਪਸ਼ੂ ਹੀ ਹੈ:

ਨਿੰਦ੍ਰਾ ਆਲਸ ਭੋਗ ਭੈ ਇਹ ਪਸੁ ਪੁਰਖ ਸਮਾਨ।
ਨਰਕ ਗਿਆਨ ਨਿਜ ਅਧਿਕਤਾ ਗਿਆਨ ਬਿਨਾਂ ਪਸੂ ਜਾਨ।

ਸਰੀਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਐਸੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਜਿਸ ਤੱਤ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਬੇ-ਸੰਜਮੀ ਨਾਲ ਵੱਧ ਘੱਟ ਕਰ ਦੇਈਏ, ਸਰੀਰ ਰੋਗੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਰੋਗਾਂ ਦੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਸਰੀਰਕ ਜੋ ਤਾਪ ਬੁਖ਼ਾਰ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਤਿੰਨ ਹੀ ਦੱਸੇ ਹਨ—ਵਾਤ, ਪਿੱਤ, ਕੱਫ। ਵਾਯੂ ਸਰੀਰ

ਵਿਚ ਵਧਣ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਵਾਈ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪਾਣੀ ਵਧਣ ਨਾਲ ਕੱਫ ਤੇ ਅਗਨੀ ਦੇ ਵਧਣ ਨਾਲ ਪਿੱਤ।

ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਅਠਾਨਵੇਂ ਡਿਗਰੀ ਤਕ ਗਰਮੀ ਰੱਖੀ ਹੈ। ਜੇ ਵੱਧ ਜਾਏ ਤਾਂ ਸਰੀਰ ਰੋਗੀ, ਜੇ ਘੱਟ ਜਾਏ ਤਾਂ ਸਰੀਰ ਰੋਗੀ। ਸੋ ਸਾਰੇ ਤੱਤ ਨਾਪ-ਤੋਲ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਰੱਖੇ ਹਨ। ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ, ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਰੋਗ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਬੇ-ਸੰਜਮੀ ਨਾਲ ਅਨੇਕਾਂ ਰੋਗ ਆਦਿ ਗ੍ਰਸਦੇ ਹਨ। ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਜੋ ਮਨ ਦੇ ਉਤਾਰ ਚੜ੍ਹਾਓ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਹਰ ਇਕ ਫੁਰਨੇ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਤੇ ਚੰਗੇ ਫੁਰਨਿਆਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਹੀ ਚਲਨ ਕਰਨਾ—ਐਸਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬੋਧ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇ—ਉਹ ਮਨੀਸ਼। ਤੇ ਆਤਮਾ ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਲੀਨਤਾ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲੈਣੀ—ਇਹ ਸੰਤ ਦਾ ਲਖਨ ਹੈ।

ਸਰੀਰ ਦੇ ਰੋਗਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਲੱਭਣਾ ਇਹ ਵੱਖ ਵੱਖ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਈਆਂ। ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਤੋਂ ਯੂਨਾਨੀ ਤਿੱਬ ਤੇ ਫਿਰ ਐਲੋਪੈਥੀ, ਹੋਮਿਓਪੈਥੀ, ਫਿਰ ਨੇਚਰਪੈਥੀ—ਗ਼ਰਜ਼ੇਕਿ ਇਹ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਰੀਰਕ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖ਼ਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਈਆਂ ਤੇ ਆਤਮ-ਗਿਆਨ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦੇ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਤੌਰ-ਤਰੀਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਦੁਨੀਆ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਏ। ਕੁਰਾਨ, ਅੰਜੀਲ, ਤੌਰੇਤ, ਬਾਈਬਲ ਤੇ ਫਿਰ ਸਾਡੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਚਾਰ ਵੇਦ, ਸਤਾਈ ਸਿੰਮ੍ਰਤੀਆਂ, ਅਠਾਰਾਂ ਪੁਰਾਣ ਤੇ ਫਿਰ ਖਟਿ ਸ਼ਾਸਤਰ (ਛੇ ਸ਼ਾਸਤਰ) ਜੋ ਵੱਖ ਵੱਖ ਛੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ: ਵੇਦਾਂਤ, ਮੀਮਾਂਸਾ, ਨਿਆਇ, ਸਾਂਖ, ਪਤੰਜਲ-ਯੋਗ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕ।

ਛੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਛੇ ਹੀ ਸਿੱਧਾਂਤ (ਮਤ) ਹਨ। ਛੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਈਸ਼ਵਰ ਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵੀਚਾਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਬ੍ਰਿਤੀਆਂ ਛੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਤਕਸੀਮ ਹੋਈਆਂ:

ਛਿਅ ਘਰ ਛਿਅ ਗੁਰ ਛਿਅ ਉਪਦੇਸ॥
ਗੁਰੁ ਗੁਰੁ ਏਕੋ ਵੇਸ ਅਨੇਕ॥ *(ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੧, ਦੁਪਦੇ, ਪੰਨਾ 357)*

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਛੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਇਕ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਤੇਜ ਨਾਲ ਹਰ ਇਕ ਸੋਚਦਾ ਹੈ, ਬੋਲਦਾ ਹੈ।

ਛੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਇਹ ਛੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਧਾਂਤ, ਛੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਹਿਲਾਏ। ਯੋਗੀਆਂ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਪੰਥ ਹਨ ਤੇ ਛੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹਨ।

ਜੋ ਸਾਡੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਬਨਾਵਟ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਛੇ ਚੱਕਰ ਹਨ:

ਖਟ ਨੇਮ ਕਰਿ ਕੋਠੜੀ ਬਾਂਧੀ ਬਸਤੁ ਅਨੂਪੁ ਬੀਚ ਪਾਈ॥
ਕੁੰਜੀ ਕੁਲਫੁ ਪ੍ਰਾਨ ਕਰਿ ਰਾਖੇ ਕਰਤੇ ਬਾਰ ਨ ਲਾਈ॥

(ਗਉੜੀ, ਪੰਨਾ 339)

ਛੇ ਚੱਕਰ ਇਹ ਹਨ : ਮੂਲਾਧਾਰ ਜੋ ਨਾਭੀ ਦੇ ਥੱਲੇ ਹਨ। ਸ੍ਵਾਧਿਸ਼ਠਾਨ ਜੋ ਨਾਭੀ ਦੇ ਉਪਰ ਹੈ। ਮਣਿਪੁਰ ਜੋ ਸੀਨੇ ਵਿਚ ਹੈ। ਅਨਾਹਤ ਜੋ ਹਿਰਦੇ ਦੇ ਤਲ 'ਤੇ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੁੱਧ ਕੰਠ ਤੇ ਆਗਯਾ ਚੱਕਰ ਮਸਤਕ ਵਿਚ ਹੈ। ਯੋਗੀ ਐਸਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੇ ਚੱਕਰਾਂ ਤੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਸ਼ਕਤੀ ਉੱਚੀ ਉਠਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਨਾਮ-ਰਸ ਮਾਣਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਮੂਲਾਧਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਥੱਲੇ ਹੈ, ਉਹ ਕਾਮ-ਰਸ ਵਿਚ ਜੀਂਵਦਾ ਹੈ।

ਖਟਿ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾਮਕ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਦਾਸ ਨੇ ਛੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਚੁਣੇ ਹਨ ਜੋ ਦਾਸ ਦੀ ਇਹ ਛੇਵੀਂ ਲਿਖਤ ਪੁਸਤਕ ਹੈ।

ਛੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਇਹ ਹਨ—(1) ਨਿਰੰਕਾਰ; (2) ਸੰਸਾਰ; (3) ਪਰਿਵਾਰ; (4) ਧਰਮ; (5) ਰਾਜਨੀਤੀ; (6) ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਲਿਖਣ ਦੀ ਨਿਮਾਣੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮਨ ਨੂੰ ਬੋਧ ਹਾਸਿਲ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਤੁਰਕ ਤਰੀਕਤਿ ਜਾਨੀਐ ਹਿੰਦੂ ਬੇਦ ਪੁਰਾਨ॥
ਮਨ ਸਮਝਾਵਨ ਕਾਰਨੇ ਕਛੂਅਕ ਪੜੀਐ ਗਿਆਨ॥

(ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ ਕਬੀਰ ਜੀਉ ਕੀ, ਪੰਨਾ 340)

ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ-ਮੰਤਵ ਖੋਹ ਬੈਠਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੰਸਾਰ 'ਤੇ ਆਇਆ ਵਿਅਰਥ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

ਮਾਨੁਖੁ ਬਿਨੁ ਬੂਝੇ ਬਿਰਥਾ ਆਇਆ॥ *(ਟੋਡੀ ਮਹਲਾ ੫, ਪੰਨਾ 712)*

ਜਿਥੇ ਪਦਾਰਥ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਤਨ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਮਨ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਹੈ।

ਪ੍ਰਭੂ-ਰਚਨਾ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਝ ਪੈ ਸਕੇ, ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਐਸਾ ਯਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਤਾ ਚੱਲ ਜਾਏ ਇਹ ਜ਼ਹਿਰ ਹੈ ਤਾਂ ਤਿਆਗਦੇ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ। ਅਗਿਆਨ-ਵਸ ਬੱਚਾ ਸੱਪ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਤੇ ਅੱਗ ਵਿਚ ਹੱਥ ਪਾਂਦਾ ਹੈ :

ਚੰਚਲ ਮਤਿ ਬਾਰਿਕ ਬਪੁਰੇ ਕੀ ਸਰਪ ਅਗਨਿ ਕਰ ਮੇਲੈ॥

(ਮਲਾਰ ਮਹਲਾ ੫, ਪੰਨਾ 1266)

ਪਰ ਬੋਧ ਹੁੰਦਿਆਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਪਿੱਛੇ ਖਿੱਚਦਾ ਹੈ। ਅਨਰਥ ਦਾ ਤਿਆਗ ਤੇ ਸਕਾਰਥ ਦਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਇਹ ਗਿਆਨ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਰਤਨਾਂ ਦੇ

ਮਿਲਦਿਆਂ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੌਡੀਆਂ ਗਿਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਗਿਆਨ ਦੇ ਮਿਲਦਿਆਂ ਜੋ ਕੂੜਾ-ਕਰਕਟ ਸਿਧੀਆਂ, ਅਹੰ, ਲੋਭ, ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਛੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨਿਰਮਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਿਰਮਲ ਹੈ ਤੇ ਜਦ ਇਹ ਨਿਰਮਲ ਗਿਆਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜਗਤ ਦੀ ਪਕੜ ਮੋਹ-ਮਮਤਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਛੁੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

ਮਾਇਆ ਮਮਤਾ ਤਨ ਤੇ ਭਾਗੀ ਉਪਜਿਓ ਨਿਰਮਲ ਗਿਆਨੁ ॥
ਲੋਭ ਮੋਹ ਏਹ ਪਰਸਿ ਨ ਸਾਕੈ ਗਹੀ ਭਗਤਿ ਭਗਵਾਨ ॥

(ਬਸੰਤੁ ਮਹਲਾ ੯, ਪੰਨਾ 1186)

ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਇਹ *ਖਟਿ ਦਰਸ਼ਨ* ਨਾਮਕ ਪੁਸਤਕ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਗਿਆਨ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਬਨਾਣ, ਤਾਕਿ ਦਾਸ ਦੀ ਤੁੱਛ ਜਿਹੀ ਕੀਤੀ ਮਿਹਨਤ ਸਫਲ ਹੋਵੇ।

ਸਮੂਹ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ੁਭ ਚਿੰਤਕ—

ਗਿਆਨੀ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਮਸਕੀਨ

ਗੁਰਮਤਿ ਸਮਾਗਮ ਅਸਥਾਨ
ਨਵੀਂ ਸਬਜ਼ੀ ਮੰਡੀ, ਸਲੇਮ ਟਾਬਰੀ,
ਲੁਧਿਆਣਾ (ਪੰਜਾਬ)

ਗੁਰਮਤਿ ਸਮਾਗਮ ਅਸਥਾਨ
ਰੋਡ ਨੰ: 2,
ਅਲਵਰ (ਰਾਜਸਥਾਨ)

ਨਿਰੰਕਾਰ ਦਰਸ਼ਨ

ਜੋ ਵੇਖ ਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਉਹ ਵਿਖਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਜਗਤ ਵਿਚ ਜੋ ਜੋ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਅਸੀਂ ਵਿਖਾ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ ਪਰ ਜਿਸ ਨੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ, ਉਹ ਵਿਖਾਣ ਵਿਚ ਅਸਮਰਥ ਰਿਹਾ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਸ਼ੱਕ ਅਸਥਾਈ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਜੋ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤੇ ਵਿਖਾਇਆ ਨਾ ਜਾ ਸਕੇ, ਉਥੇ ਸ਼ੱਕ ਦਾ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਕ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਤਾਂ ਕੁਛ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਗੋਝ ਵਸਤੂ ਜ਼ਰੂਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਗਤ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮ, ਰਸ ਕਸ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਜੀਵਨ, ਖੇੜਾ ਤੇ ਸਰੂਰ ਕਿਸੇ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ ਲੋਕ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਦੁਨੀਆ ਕੀ ਹੈ ? ਕੈਸੀ ਹੈ ? ਇਸ ਦਾ ਖ਼ਾਕਾ ਖਿੱਚ ਕੇ ਦੱਸਣਾ ਕਠਿਨ ਹੈ।

ਸ਼ੱਕ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਮਾਨ 'ਤੇ ਨਹੀਂ। ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਅੱਜ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਇੰਦਰਿਆਂ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵਧਾ ਲਈ ਹੈ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮੀਲ ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੋਂ ਵੀ ਟੈਲੀਫ਼ੂਨ ਰਾਹੀਂ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਰੇਡੀਓ ਤੇ ਟੀ.ਵੀ. ਰਾਹੀਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਤੋਂ ਸੁਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬਾਰੀਕ ਤੇ ਦੂਰ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਖ਼ੁਰਦਬੀਨ ਤੇ ਦੂਰਬੀਨ ਨਾਲ ਵੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰੇਲਾਂ ਮੋਟਰਾਂ ਤੇ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਨੇ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਸ੍ਵੈ-ਚਲਿਤ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਨੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਵਧਾਈ ਹੈ।

ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਕੋਲ ਜੋ ਗੁਪਤ ਇੰਦ੍ਰਾ ਦਿਮਾਗ਼, ਸੋਚਣ-ਸ਼ਕਤੀ ਵੀਚਾਰ-ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਦਾ ਇੱਕੋ ਅਨਾਦੀ ਤਰੀਕਾ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਤਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੋਚਾਂਗੇ ਤੇ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚਾਂਗੇ, ਉਤਨਾ ਹੀ ਬੋਧ ਵਧੇਗਾ। ਸੋਚ-ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਜੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਅੱਜ ਕੋਈ ਮੂੜ੍ਹ-ਮੁਗਧ ਨਾ ਹੁੰਦਾ।

ਮੂੜ੍ਹਤਾ ਦੀ ਵੱਡੀ ਪਛਾਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਕੋਲ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦਾ ਬੋਧ

ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਯਾ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਇਨਕਾਰੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਐਸੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮੂਰਖ ਆਖਦੀ ਹੈ :

ਮੂਰਖਾ ਸਿਰਿ ਮੂਰਖੁ ਹੈ ਜਿ ਮੰਨੇ ਨਾਹੀ ਨਾਉ ॥

(ਮਾਰੂ ਮਹਲਾ ੧, ਪੰਨਾ 1015)

ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਦਾ ਅਨੁਭਵ ਸ਼ਕਤੀ ਸੋਚਣ ਨਾਲ ਤੇ ਉੱਚੀ ਸੋਚ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵਧਦੀ ਹੈ। ਉੱਚੀ ਸੰਗਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤੇ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੀ ਸੋਚ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬੋਧਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵਧਾਣਾ ਅਤੀ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਬੈਰੂਨੀ ਕੋਈ ਵੀ ਐਸਾ ਢੰਗ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਧੇ।

ਅੱਜ ਜਿਤਨਾ ਪਦਾਰਥ ਦਾ ਬੋਧ ਹੈ ਇਹ ਪਹਿਲੇ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਜੋਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਜਿਤਨਾ ਪਦਾਰਥ ਬਾਰੇ ਗਹਿਰਾਈਆਂ ਨਾਲ ਸੋਚਿਆ ਹੈ, ਪਹਿਲੇ ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਸੋਚਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਪਦਾਰਥ ਦਾ ਬੋਧ ਤੇ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਅਧਿਕ ਹੋਈ ਹੈ।

ਪਰਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਪਰਮਾਤਮਾ) ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੋਚ-ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਲਿਆਈਏ, ਐਸਾ ਬਾਹਰ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਕੁਛ ਤਾਂ ਐਸੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਤੇ ਜਿਤਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੋਚਿਆ, ਉਹ ਇਸ ਨਤੀਜੇ 'ਤੇ ਪੁੱਜੇ ਕਿ ਉਹ ਸੋਚ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ। ਹੈ ਤਾਂ ਸਹੀ ਪਰ ਸੋਚ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ ਔਰ ਇਹ ਪਰਮ ਸਤਿ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜੋ ਸੋਚ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ, ਉਹ ਸੋਚ-ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਫਿਰ ਤਾਂ ਸੋਚ-ਸ਼ਕਤੀ ਹੀ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਵੇਗੀ ਔਰ ਫਿਰ ਸੋਚ-ਸ਼ਕਤੀ ਹੀ ਪੂਜਨ ਯੋਗ ਬਣ ਜਾਵੇਗੀ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੋਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਵੱਡਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਵੱਡਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਜਿਤਨਾ ਅਧਿਕ ਸੋਚਿਆ, ਉਹ ਉਤਨਾ ਵਿਸਮਾਦਮਈ ਹੋ, ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਮੂਰਖ ਹੋ ਗਿਆ। ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਆਮ ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਤਲ ਤੇ ਆਦਿ-ਕਾਲ ਤੋਂ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਦੁਬਿਧਾ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਅੱਧੀ ਫ਼ੀਸਦੀ ਮਨੁੱਖ ਵੇਖ ਕੇ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ ਸੂਖਮ ਇਸ ਮੋਟੀ ਅੱਖ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ :

ਨਾਨਕ ਸੇ ਅਖੜੀਆ ਬਿਅੰਨਿ ਜਿਨੀ ਡਿਸੰਦੋ ਮਾ ਪਿਰੀ ॥

(ਡਖਣੇ ਮ: ੫, ਪੰਨਾ 1100)

ਉਹ ਅੱਖੀਆਂ ਤਾਂ ਅਨੁਭਵ ਦੀਆਂ ਹੀ ਅੱਖਾਂ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਮਹਿਸੂਸ

(ਅਨੁਭਵ) ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਗਮ ਅਗੋਚਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇੰਦ੍ਰਿਆਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੇ ਪਕੜ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ :

ਅਖੀ ਬਾਝਹੁ ਵੇਖਣਾ ਵਿਣੁ ਕੰਨਾ ਸੁਨਣਾ॥
ਪੈਰਾ ਬਾਝਹੁ ਚਲਣਾ ਵਿਣੁ ਹਥਾ ਕਰਣਾ॥
ਜੀਭੈ ਬਾਝਹੁ ਬੋਲਣਾ ਇਉ ਜੀਵਤ ਮਰਣਾ॥
ਨਾਨਕ ਹੁਕਮੁ ਪਛਾਣਿ ਕੈ ਤਉ ਖਸਮੈ ਮਿਲਣਾ॥

(ਸਲੋਕੁ ਮ: ੨, ਪੰਨਾ 139)

ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਬੋਧ ਤੇ ਰਸ ਕਰਮ ਤਾਂ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰਿਆਂ ਦੇ ਆਸਰੇ 'ਤੇ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਇੰਦ੍ਰਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਯਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੇ ਰਸ ਵੀ ਉਤਨਾ ਹੀ ਘੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਧਾ, ਬਹਿਰਾ, ਗੂੰਗਾ ਲੰਗੜਾ ਯਾ ਟੁੰਡਾ ਜਗਤ ਦੇ ਗਿਆਨ ਤੇ ਰਸ ਤੋਂ ਵਿਹੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :

ਦਿਸੈ ਸੁਣੀਐ ਜਾਣੀਐ ਸਾਉ ਨ ਪਾਇਆ ਜਾਇ॥
ਰੁਹਲਾ ਟੁੰਡਾ ਅੰਧੁਲਾ ਕਿਉ ਗਲਿ ਲਗੈ ਧਾਇ॥ *(ਮ: ੨, ਪੰਨਾ 139)*

ਅਸਥੂਲ ਇੰਦ੍ਰੇ ਨਾ ਹੋਵਣ ਤਾਂ ਅਸਥੂਲ ਜਗਤ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਤੇ ਸੂਖਮ ਇੰਦ੍ਰੇ ਨਾ ਹੋਵਣ ਤਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਜੋ ਅਤੀ ਸੂਖਮ ਹੈ, ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਸੂਖਮ ਤਲ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਅੰਧਾ, ਬਹਿਰਾ, ਲੂਲ੍ਹਾ, ਲੰਗੜਾ ਹੈ; ਤਦੇ ਤਾਂ ਈਸ਼ਵਰੀ ਪਹੁੰਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜਗਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦੀ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਂ ਅੰਗ ਅੰਗ ਭੰਗ ਹੈ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਨਹੀਂ ਹੈ :

ਦੇਖਬੇ ਕਉ ਦ੍ਰਿਸਟਿ ਨ ਦਰਸੁ ਦਿਖਾਇਬੇ ਕਉ,
ਕੈਸੇ ਪ੍ਰਿਯ ਦਰਸਨੁ ਦੇਖੀਐ ਦਿਖਾਈਐ॥
ਕਹਿਬੇ ਕਉ ਸੁਰਤਿ ਹੈ ਨ ਸ੍ਰਵਨ ਸੁਨਬੇ ਕਉ,
ਕੈਸੇ ਗੁਨ-ਨਿਧਿ ਗੁਨ ਸੁਨੀਐ ਸੁਨਾਈਐ॥
ਮਨ ਮੈ ਨ ਗੁਰਮਤਿ ਗੁਰਮਤਿ ਮੈ ਨ ਮਨ,
ਨਿਹਚਲ ਹੁਇ ਨ ਉਨਮਨ ਲਿਵ ਲਾਈਐ॥
ਅੰਗ ਅੰਗ ਭੰਗ ਰੰਗ ਰੂਪ ਕੁਲ-ਹੀਨ ਦੀਨ,
ਕੈਸੇ ਬਹੁ-ਨਾਇਕ ਕੀ ਨਾਇਕਾ ਕਹਾਈਐ॥੨੦੬॥

(ਕਬਿੱਤ ਸਵੈਯੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ)

ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਜਨਮ ਅਧੂਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਗ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਕੁੱਤੇ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਕਰੀਬਨ ਦਸ ਦਿਨ ਬਾਦ

ਖੁੱਲ੍ਹਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਵੀ ਜਨਮ ਤੋਂ ਕੁਛ ਮੁੱਦਤ ਬਾਦ ਵੇਖਣ, ਚੱਲਣ ਤੇ ਉੱਡਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੰਛੀ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਦਾਣੇ ਪਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਬੱਚਾ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਮੁਥਾਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਂ ਬਾਪ ਦੇ ਆਸਰੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਪਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਬੱਚੇ ਦੇ ਸਰੀਰਕ ਇੰਦ੍ਰੇ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਵਿਕਸਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਫਿਰ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਗਮਨ ਤੇ ਕੁਛ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਰ ਸੂਖਮ ਮਨ ਦੇ ਸੂਖਮ ਇੰਦ੍ਰੇ ਅਵਿਕਸਤ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇੰਦ੍ਰਿਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਜਿਸ ਖ਼ੁਰਾਕ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮਾਂ ਬਾਪ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ।

ਰੋਜ਼ ਦਾ ਸਤਿਸੰਗ, ਜਪ ਤਪ ਤੇ ਉੱਚਿਆਂ ਸੁੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਸੂਖਮ ਇੰਦ੍ਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਖ਼ੁਰਾਕ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਦੁਰਲੱਭ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਸਥੂਲ ਸਰੀਰ ਵਿਕਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਜਿਸ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੇਖਣਾ, ਸੁਣਨਾ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ, ਰਸ ਮਾਨਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਪੰਗ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਜੋਕੇ ਯੁਗ ਵਿਚ ਤਨ ਦੇ ਅੰਧੇ ਘੱਟ ਹਨ, ਮਨ ਦੇ ਅੰਧੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਨ :

ਅੰਧੇ ਏਹਿ ਨ ਆਖੀਅਨਿ ਜਿਨ ਮੁਖਿ ਲੋਇਣ ਨਾਹਿ ॥
ਅੰਧੇ ਸੇਈ ਨਾਨਕਾ ਖਸਮਹੁ ਘੁਥੇ ਜਾਹਿ ॥ *(ਸਲੋਕ ਮ: ੨, ਪੰਨਾ 954)*

ਅੱਜ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਰੋਗਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਇਤਨੇ ਸਾਧਨ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਦਾ ਅੰਧਕਾਰ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮਾਮੂਲੀ ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਰੋਗ ਵੀ ਅੰਧਾ ਬਣਾ ਦੇਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਯੁਗ ਵਿਚ ਤਾਂ ਅੰਧੇ ਵੀ ਭਗਤ ਬਣਦੇ ਸਨ—ਭਗਤ ਸੂਰਦਾਸ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸਬੂਤ ਹੈ। ਪਰ ਅੱਜ ਤਾਂ ਸੁਜਾਖੇ ਵੀ ਨਾਸਤਿਕ ਹਨ। ਮਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਬਹਿਰਾ ਹੈ, ਅੰਧਾ ਹੈ, ਲੰਗੜਾ ਤੇ ਟੁੰਡਾ ਹੈ।

ਅੱਜ ਸੰਸਾਰ ਮਹਾਨ ਤੇ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਨਿਰੰਕਾਰ ਅਲੋਪ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖ ਸਕੇ ਤੇ ਸੁਣ ਸਕੇ, ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸਾਰੂ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਗਤ, ਸੰਤ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਵਤਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਅੱਖਾਂ 'ਤੇ ਲਾਏ ਬਿਨਾਂ ਦੂਰਬੀਨ, ਖ਼ੁਰਦਬੀਨ ਤੇ ਐਨਕ ਕੰਮ ਨਹੀਂ

ਕਰਦੀ। ਗੁਰੂ-ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਮਨ ਜੋੜੀਏ ਤਾਂ ਮਨ ਨੂੰ ਸੋਝੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਇਕ ਐਸਾ ਸੂਖਮ ਦੂਰਬੀਨ ਤੇ ਖ਼ੁਰਦਬੀਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਅੰਤੀ ਸੂਖਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਿੱਸ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜਿਧਰ ਵੇਖਦੇ ਹਨ, ਨਿਰੰਕਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਵੇਖਦੇ ਹਨ। ਜਿਤਨਾ ਅਸਥੂਲ ਜਗਤ ਹੈ, ਇਹ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ:

ਏਹੁ ਵਿਸੁ ਸੰਸਾਰੁ ਤੁਮ ਦੇਖਦੇ,
ਏਹੁ ਹਰਿ ਕਾ ਰੂਪੁ ਹੈ ਹਰਿ ਰੂਪੁ ਨਦਰੀ ਆਇਆ॥ *(ਪੰਨਾ 922)*

ਮੈ ਪੇਖਿਓ ਰੀ ਊਚਾ ਮੋਹਨੁ ਸਭ ਤੇ ਊਚਾ॥
(ਰਾਗੁ ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ ਮਹਲਾ ੫, ਘਰੁ ੫, ਪੰਨਾ 534)

ਪਹਾੜੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤੇ ਸਾਗਰ ਦਾ ਸੁਹੱਪਣ ਮਨੁੱਖ ਬਕਸੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਭੇਜਣਾ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਚਾਹਤ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਹਾੜਾਂ ਦੇ ਵਗਦੇ ਝਰਨੇ ਤੇ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਸੁਹੱਪਣ ਬਕਸਿਆਂ ਵਿਚ ਭਰ ਕੇ ਨਹੀਂ ਭੇਜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਅਤੀ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ—ਵਿਖਾਵਣ ਵਿਚ ਅਸਮਰਥ ਰਹੇ ਤੇ ਕਥਨੀ ਪੂਰੀ ਹੋ ਨਾ ਸਕੀ। ਕਥਨੀ ਦੇ ਬਕਸਿਆਂ ਵਿਚ ਭਰਨਾ ਔਖਾ ਸੀ:

ਕਥਨ ਕਹਣ ਕਉ ਸੋਝੀ ਨਾਹੀ ਜੋ ਪੇਖੈ ਤਿਸੁ ਬਣਿ ਆਵੈ॥
(ਰਾਮਕਲੀ ਮਹਲਾ ੫, ਪੰਨਾ 883)

ਕਿਆ ਹਉ ਕਥੀ ਕਥੇ ਕਥਿ ਦੇਖਾ ਮੈ ਅਕਥੁ ਨ ਕਥਨਾ ਜਾਈ॥
(ਰਾਗੁ ਬਿਲਾਵਲੁ ਮਹਲਾ ੧, ਚਉਪਦੇ ਘਰੁ ੧, ਪੰਨਾ 795)

ਕਥਨ ਦੇ ਵਿਚ ਉਹ ਆ ਨਾ ਸਕਿਆ ਤੇ ਵਿਖਾਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣੀ ਅਸੰਭਵ ਸੀ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ੱਕ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਨੇ ਨਾਸਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸ਼ੱਕ ਤੋਂ ਅੱਜ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾਸਤਿਕਤਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ 'ਤੇ ਪਹਿਲੇ ਸੰਘ ਬਣੇ ਸਨ। ਅੱਜ ਨਾਸਤਿਕਤਾ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸੰਗਠਨ ਹਨ। ਅਧਿਆਤਮ ਤਲ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਬਿਲਕੁਲ ਪੰਗੂ, ਅੰਧਾ, ਬਹਿਰਾ ਤੇ ਲੰਗੜਾ ਟੁੰਡਾ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ।

ਜਿਹੜੇ ਪੈਰ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਦਾਮਨ ਪਕੜੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੇਵਾ ਕਰੀਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਟੁੱਟ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਜੋ ਅੱਖਾਂ ਵੇਖਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਤਾਂ ਅੰਧੀਆਂ ਹਨ।

ਜਦ ਪ੍ਰਭੂ ਭੈ ਦੇ ਪੈਰ ਹੋਵਣ, ਸ਼ਰਧਾ ਰੂਪੀ ਹੱਥ ਤੇ ਗਿਆਨ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਨੇਤ੍ਰ ਹੋਵਣ ਤਾਂ ਉਸ ਪਿਆਰੇ ਦੀ ਗਲਵੱਕੜੀ ਨਸੀਬ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਦਿੱਸ ਪੈਂਦਾ ਹੈ:

ਭੈ ਕੇ ਚਰਣ ਕਰ ਭਾਵ ਕੇ ਲੋਇਣ ਸੁਰਤਿ ਕਰੇਇ॥
ਨਾਨਕੁ ਕਹੈ ਸਿਆਣੀਏ ਇਵ ਕੰਮ ਮਿਲਾਵਾ ਹੋਇ॥

(ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੨, ਪੰਨਾ 139)

ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ ਅਸਥੂਲ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸੂਖਮ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ ਉਦੋਂ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਵੇ। ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਕਰ, ਜਦ ਧਿਆਨ ਪੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸੁਰਤ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਝਲਕ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਜੈਸੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਝਲਕ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਾਰੀ ਭੱਜ ਦੌੜ ਆਪੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਲੈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਤਨਾ ਆਪੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਤਨਾ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੜ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਸ਼ਾਖ਼ਾ ਨੂੰ ਕਿਤਨਾ ਹੀ ਜਲ ਸਿੰਚੀਏ, ਉਹ ਕੁਮਲਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜੋਕਾ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਅਸਲੇ (ਪਰਮਾਤਮਾ) ਤੋਂ ਟੁੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਤਦੇ ਤਾਂ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਹਰਿਆਵਲੀ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੀ। ਨਿਰੰਕਾਰ ਮੂਲ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਮੂਲ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਹੈ:

ਮੂਲੁ ਸਮਾਲਹੁ ਅਚੇਤ ਗਵਾਰਾ॥
ਇਤਨੇ ਕਉ ਤੁਮ੍ ਕਿਆ ਗਰਬੇ॥ *(ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੫, ਪੰਨਾ 374)*

ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਡਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਆਪਣਾ ਜਨਮ ਗਵਾ ਰਿਹਾ ਹੈ:

ਡਾਲੀ ਲਾਗੇ ਤਿਨੀ ਜਨਮੁ ਗਵਾਇਆ॥

(ਮਾਰੂ ਮਹਲਾ ੩, ਪੰਨਾ 1051)

ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਸੁਤੇ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਐਸੇ ਵਿਰਲੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਅੱਖ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਅੰਧੇ ਘੱਟ ਹਨ, ਪਰ ਮਨ ਦੇ ਅੰਧਿਆਂ ਨਾਲ ਜਗਤ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦਰਸ਼ਨ ਦੁਰਲਭ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੱਖ, ਆਵਾਜ਼ (ਖੜਾਕ) ਨਾਲ ਖੁੱਲ੍ਹਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ (ਸ਼ਬਦ) ਜਦ ਅੰਤਰ ਤਕ ਚੋਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਅੰਤਰ ਜਾਗ ਚਾਨਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰੋਂ ਤਾਂ ਅਨੰਤ ਜਨਮਾਂ ਤੋਂ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਸੁੱਤੇ ਹੋਏ ਲਈ ਤਾਂ ਅੰਧਕਾਰ ਅੰਧਕਾਰ ਹੀ ਹੈ। ਜਦ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਚੋਟ ਨਾਲ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਨਸੀਬ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮਹਾਨ ਚਾਨਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਸਰੂਪ ਹੈ:

ਮਿਟਿਓ ਅੰਧੇਰੁ ਮਿਲਤ ਹਰਿ ਨਾਨਕ ਜਨਮ ਜਨਮ ਕੀ ਸੋਈ ਜਾਗੀ॥

(ਗਉੜੀ ਮਹਲਾ ੫, ਪੰਨਾ 204)

ਅੰਤਰ ਦਾ ਬੋਧ ਅੰਤ੍ਰੀਵ ਸਾਧਨਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅੰਤ੍ਰੀਵ ਸਾਧਨਾ ਅਤਿਅੰਤ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਜਿਸ ਆਤਮ-ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਨਿਰੰਕਾਰ ਮਨ ਵਿਚ ਵੱਸਣਾ ਸੀ, ਇਸ ਵਿਖਮ ਸਾਧਨਾ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਬੇਮੁਖ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਮਨ ਸੰਸਾਰ ਹੈ, ਨਿਰੰਕਾਰ ਨਹੀਂ। ਗੁਰ-ਸ਼ਬਦ ਜੋਤੀ ਆਤਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਕੇ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਮਨ ਵਿਚ ਵੱਸਦਾ ਹੈ:

ਨਾਨਕ ਗਿਆਨ ਰਤਨੁ ਪਰਗਾਸਿਆ,
ਹਰਿ ਮਨਿ ਵਸਿਆ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਜੀਉ ॥ *(ਸੋਰਠਿ ਮਹਲਾ ੧, ਪੰਨਾ 598)*

ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਗੰਦਗੀ ਛੂਹ ਕੇ ਗੰਦੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਲੇਪ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪੋਂਹਦਾ। ਚੱਕ੍ਰ ਚਿਹਨ, ਵਰਨ ਜਾਤ, ਤਾਤ ਮਾਤ, ਜਾਤ ਪਾਤ, ਜਨਮ ਮਰਨ, ਸੁਖ ਦੁਖ, ਹਰਖ ਸੋਗ ਤੋਂ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨਿਆਰਾ ਹੈ। ਵਰਨ ਭੇਖ ਚੱਕ੍ਰ ਚਿਹਨ ਜੋ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਸੰਸਾਰ ਹੈ, ਨਿਰੰਕਾਰ ਨਹੀਂ।

ਧਾਰਮਿਕ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਭੁਲੇਖਾ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ— ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮੂਲ ਅਵਗੁਣ ਮਨੁੱਖ, ਨਿਰੰਕਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਨਿਰੂਪਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਐਸੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਧਨਾ ਮਤਿ ਅਸਥੂਲ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਧਾਰਮਿਕ ਦੁਨੀਆ ਅੰਦਰ ਬਹੁਤ ਮੋਟੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਮਾਨੋ, ਮਨੁੱਖ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਬਣਾਨ ਵਿਚ ਜੁਟਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਜੈਸਾ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਬਣਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਰਗਾ ਬਣਨਾ ਸੀ।

ਮਨੁੱਖ ਕਠੋਰ ਹੈ, ਜੜ੍ਹ ਬੁੱਧ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੀ ਕਠੋਰ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਵਿਤਕਰੇ, ਭੇਦ-ਭਾਵ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰਚੇ ਹੋਏ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਵੀ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮੰਦਰ ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਮੰਦਰ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰ ਵੀ ਕਈਆਂ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਹਨ, ਕਈਆਂ ਲਈ ਬੰਦ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕੁਛ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧੀ ਹਨ ਤੇ ਕੁਛ ਪਰਾਏ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਤਲ 'ਤੇ ਵੀ ਕੁਛ ਪਰਾਏ ਹਨ, ਗ਼ਰਜ਼ੇਕਿ ਜੋ ਜੋ ਅਵਗੁਣ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਤਲ 'ਤੇ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਉਹ ਅਵਗੁਣ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨਾਲ ਜੋੜੇ ਗਏ। ਇੰਜ ਨਿਰੰਕਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੋਟੀ ਬੁੱਧ ਕਰਕੇ ਸੰਸਾਰ ਹੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ।

ਨਿਰੰਕਾਰ ਇਕ ਪਰਮ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਸਤਿ-ਚਿਤ-ਅਨੰਦ ਹੈ। ਉਹ ਸਦੀਵੀ ਹੋਂਦ ਵਾਲਾ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਸਦੀਵੀ ਖਿੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਾਵ, ਪੂਰਨ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਕੰਠ ਰੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਪੈਮਾਨੇ ਝਲਕ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।

ਉਸ ਪਰਮ-ਸਤਿ-ਸੋਹਾਣ ਤੇ ਸਦਾ ਮਨ ਚਾਉ ਦਾ ਜਿਵੇਂ ਸਾਖ਼ਸ਼ਾਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਏਹੀ ਹਾਲਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ—ਕੰਠ ਰੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕੁਛ ਕਹਿਣਾ ਫਿੱਕਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੰਦਰੋਂ ਜਦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਬੋਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਗੂੰਜ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਰਸਨਾ ਰਸ ਨਾਲ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕਈਆਂ ਨੇ ਮੋਨ ਧਾਰਨ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਜਦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਬੋਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਚੁੱਪ ਹੋ ਜਾਈਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਹੱਸਣਾ, ਰੋਣਾ ਤੇ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ੀ, ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਬੋਲੀਆਂ ਹਨ, ਇਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

ਰੰਗਿ ਹਸਹਿ ਰੰਗਿ ਰੋਵਹਿ ਚੁਪ ਭੀ ਕਰਿ ਜਾਹਿ ॥
ਪਰਵਾਹ ਨਾਹੀ ਕਿਸੈ ਕੇਰੀ ਬਾਝੁ ਸਚੇ ਨਾਹ ॥ *(ਵਾਰ ਆਸਾ, ਪੰਨਾ 473)*

ਬੱਚੇ ਕੋਲ ਇਹੀ ਤਿੰਨ ਹਾਲਤਾਂ ਹਨ—ਦੁੱਖ ਵਿਚ ਰੋ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਹੱਸ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤ੍ਰਿਪਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਹੱਸਣਾ, ਰੋਣਾ ਤੇ ਮੋਨ ਹੋਣਾ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਹੈ। ਜਦ ਕੋਈ ਹੱਸ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਆਖੀਦਾ ਕਿ ਫਲਾਂ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਹੱਸ ਰਿਹਾ ਹੈ ਯਾ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਵਿਚ ਰੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਯਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਚੁੱਪ ਸਾਧੀ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਹਾਲਤਾਂ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਹਨ। ਮਿਲਣ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਸਾਦਿਕ਼ ਹੱਸ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਬੀਤੀ ਅਜਾਈਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ 'ਤੇ ਰੁਦਨ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤ੍ਰਿਪਤ-ਮਈ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਮੋਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨਿਰੰਕਾਰ ਪ੍ਰੇਮ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਕੋਈ ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੈ :

ਜੱਤ੍ਰ ਤੱਤ੍ਰ ਦਿਸਾ ਵਿਸਾ ਹੁਇ ਫੈਲਿਓ ਅਨੁਰਾਗ ॥ *(ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ)*

ਅਨੁਰਾਗ ਦੀ ਕੋਈ ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ, ਪੂਰਨ ਪ੍ਰੇਮ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਪੂਰਨ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਸਭ ਕੁਝ ਸਮਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਨਿਰੰਕਾਰ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਸਮਾਇਆ ਹੈ। ਪੂਰਨ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਪੂਰਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਪੂਰਨ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਤੀਤ ਸਜੈ, ਬ੍ਰਤ ਗੋਰ ਮੜੀ ਮਟ ਭੂਲ ਨ ਮਾਨੈ ॥ *(ਪਾ: ੧੦)*

ਕੋਈ ਦਲੀਲ ਪ੍ਰਮਾਣ ਉਕਤੀ ਜੁਗਤੀ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਉਹ ਪੂਰਨ ਤਾਂ ਪੂਰਨ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਚਾਰੋਂ ਪਾਸਿਓਂ ਪ੍ਰੇਮ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਛਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਛ ਮਿਲ ਜਾਏ, ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਪਿਆਰ ਨਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਉਹ ਰੁੱਖਾ-ਪਨ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਅਗਰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਦੀ

ਤਲਾਸ਼ ਹੈ। ਥੋੜੀ ਥੋੜੀ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਝਲਕ, ਥੋੜੇ ਥੋੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਮਿਲਿਆ ਇਹ ਪਿਆਰ ਖੂਹ ਦੇ ਜਲ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਜਨਮਾਂ ਜਨਮਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪਿਆਸੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਵਰਖਾ ਦਾ ਜਲ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਨਿਰੰਕਾਰ ਤਾਂ ਵਰਖਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਧਰਤ 'ਤੇ ਆਂਵਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੀਵਨ ਧੰਨ ਧੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨਿਰੰਕਾਰ ਅਮਰ-ਜੋਤੀ ਹੈ, ਚੂੰਕਿ ਪਿਆਰ ਹੀ ਨਿਰੰਕਾਰ ਹੈ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਅਮਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੂਰਨ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਵਧਣਾ ਘਟਣਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਪੂਰਨ ਪਿਆਰ ਇਕ ਰਸ ਹੈ, ਅਮਰ ਪਿਆਰ ਦੀ ਛਾਪ ਕਈ ਪਸ਼ੂ-ਪੰਖੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਪੱਤਝੜ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਜਦ ਬਨਸਪਤੀ ਵਿਚ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਛਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਐਸੇ ਕੁਮਲਾਏ, ਮੁਰਝਾਏ ਗੁਲਾਬ ਦੇ ਬੂਟੇ ਕੋਲ ਬੁਲਬੁਲ ਦਾ ਨਗ਼ਮਾ ਗਾਉਣਾ ਚਹਿਚਹਾਨਾ ਦੱਸਦਾ ਹੈ—ਰੂਪ, ਸੁੰਦਰਤਾ ਚਾਹੇ ਮਰ ਗਈ ਪਰ ਬੁਲਬੁਲ ਵਿਚ ਉਸ ਸੋਹਣੇ ਫੁੱਲ ਦਾ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਮਰਿਆ :

ਸ਼ੌਕਿ ਬੁਲਬੁਲ ਕਮ ਨ ਗਰਦਦ ਗਰ ਰਵਦ ਗੁਲ ਅਜ਼ ਚਮਨ।
ਹੁਸਨ ਬੇ-ਬੁਨਿਆਦ ਅਸਤ ਇਸ਼ਕ ਬੇ-ਬੁਨਿਆਦ ਨੇਸਤ।

(ਜ਼ੇਬੁਲ-ਨਸਾ)

ਉਹ ਪਰਮ ਸੋਹਣਾ ਸਮਰੱਥ ਨਿਰੰਕਾਰ ਤਾਂ ਸਦੀਵੀ ਹੈ :

ਐਸੋ ਸਮਰਥੁ ਵਰਨਿ ਨ ਸਾਕਉ ਤਾ ਕੀ ਉਪਮਾ ਜਾਤ ਨ ਕਹਿਓ ਰੀ॥

(ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੫, ਪੰਨਾ 384)

ਭਗਤ ਉਸ ਸਦੀਵੀ ਪਿਆਰ-ਰੂਪੀ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਲੀਨਤਾ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

ਉਹ ਸੁੰਦਰ ਹੈ, ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਰਸ ਹੈ, ਆਨੰਦ ਖੇੜਾ ਹੈ, ਪਰ ਕਿਤਨਾ ਹੈ ? ਇਹ ਕਥਨ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ :

ਕੇਤਾ ਤਾਣੁ ਸੁਆਲਿਹੁ ਰੂਪੁ॥
ਕੇਤੀ ਦਾਤਿ ਜਾਣੈ ਕੌਣੁ ਕੂਤੁ॥ *(ਜਪੁਜੀ)*

ਜੈਸੀ ਜੈਸੀ ਉਸ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਝਲਕ ਪਈ, ਵੈਸੇ ਵੈਸੇ ਕੰਠ ਤੋਂ ਵਿਸਮਾਦ-ਮਈ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਨਿਕਲੇ, ਉਹ ਬਾਦ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਕਹਿਲਾਏ। ਉਹ ਰਮਿਆ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਸੁਤੇ ਹੀ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚੋਂ ਰਾਮ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਉਹ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਗੋਪਾਲ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਉਹ ਮਾਲਿਕ ਹੋ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਗੋਸਾਈਂ ਆਖ ਦਿੱਤਾ। ਅਗਿਆਨ ਤਿਮਰ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਦਾ

ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਸੁਤੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਦਇਆਲ, ਕ੍ਰਿਪਾਲ, ਕਰੀਮ, ਰਹੀਮ ਨਾਮਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਇਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ ਝਲਕਾਂ ਹਨ।

ਅਨੰਤ ਕਾਲ ਤੋਂ ਅਨੰਤ ਝਲਕਾਂ, ਅਨੰਤ ਮਨੁੱਖਾਂ 'ਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਸੋ ਅਨੰਤ ਨਾਮ, ਅਨੰਤ ਝਲਕਾਂ ਹੀ ਹਨ।

ਮਾਧੋ, ਮਧੁਸੂਦਨ, ਹਰੀ ਨਾਰਾਇਣ, ਅੱਲਾਹ, ਖ਼ੁਦਾ, ਮੌਲਾ—ਹਰ ਝਲਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਤੇ ਮਹਾਨ ਹੈ।

ਇਕ ਝਲਕ ਦਾ ਜੋ ਰਸ ਹੈ, ਇਤਨਾ ਅਨੰਤ ਹੈ, ਲਿਖਣ ਬੋਲਣ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ:

ਕਬੀਰ ਸਾਤ ਸਮੁੰਦਹਿ ਮਸੁ ਕਰਉ ਕਲਮ ਕਰਉ ਬਨਰਾਇ ॥
ਬਸੁਧਾ ਕਾਗਦੁ ਜਉ ਕਰਉ ਹਰਿ ਜਸੁ ਲਿਖਨੁ ਨ ਜਾਇ ॥੮੧॥

(ਸਲੋਕ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀਉ ਕੇ, ਪੰਨਾ 1368)

ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੇ ਮਧ ਵਿਚ ਖੜਾ ਹੈ। ਦ੍ਰਿਸ਼ਮਾਨ ਸੰਸਾਰ ਜਦ ਇੰਦ੍ਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਹੀ ਸਭ ਕੁਛ ਹੈ। ਐਸਾ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਔਰ ਜਦ ਸੰਸਾਰ ਦੁੱਖ ਰੂਪ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਜਦ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਵਿਖਮ ਦਿੱਸਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਤਰਫ਼ ਦੌੜਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਭੱਜ-ਦੌੜ ਵਿਚ ਵਡਮੁੱਲਾ ਜੀਵਨ ਅਜਾਈਂ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਿਵਾਇ ਪਛਤਾਵੇ ਦੇ ਹੋਰ ਕੋਲ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਬਚਦਾ। ਕੁਛ ਉਪਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਨਿਗਾਹਾਂ ਉਪਰ ਉਠ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਉੱਚੀ ਸੁਰਤ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ, ਸੁਰਤ ਉੱਚੀ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉੱਚਿਆਂ ਉਠਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਰਹੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਪਰ ਕੁਛ ਘੱਟ ਹੀ ਰੌਣਕ ਹੈ, ਹੁਣ ਤਾਂ ਥੱਲੇ ਦੀ ਰੌਣਕ ਨੇ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉੱਚੀ ਸੁਰਤ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ, ਉੱਚਿਆਂ ਉੱਠਣ ਦੀ ਉਮੰਗ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:

ਪੂਰਬ ਕਰਮ ਅੰਕੁਰ ਜਬ ਪ੍ਰਗਟੇ ਭੇਟਿਓ ਪੁਰਖੁ ਰਸਿਕ ਬੈਰਾਗੀ ॥
ਮਿਟਿਓ ਅੰਧੇਰੁ ਮਿਲਤ ਹਰਿ ਨਾਨਕ ਜਨਮ ਜਨਮ ਕੀ ਸੋਈ ਜਾਗੀ ॥

(ਗਉੜੀ ਮਹਲਾ ੫, ਪੰਨਾ 204)

ਰਸਿਕ ਬੈਰਾਗੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਰਸ ਦੀ ਤਰੰਗ ਛੇੜ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਈਸ਼ਵਰੀ ਰਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਰਸਨਾ ਤੋਂ ਡੁੱਲ੍ਹ ਡੁੱਲ੍ਹ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਮਈ ਤੇ ਬੋਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਬਚਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਦੀ ਭਾਗਾਂ ਨਾਲ ਐਸੇ

ਰਸਿਕ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਵਣ ਤਾਂ ਜੀਵਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਮਈ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਆਣ ਵੱਸਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅੱਖਾਂ ਉਸ ਨਿਰੰਕਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦੀਆਂ :

ਦੂਇ ਦੂਇ ਲੋਚਨ ਪੇਖਾ॥
ਹਉ ਹਰਿ ਬਿਨੁ ਅਉਰੁ ਨ ਦੇਖਾ॥ *(ਪੰਨਾ 655)*

ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤਾ ਚੱਲੇ ਕਿ ਵਾਕਈ ਨੈਣ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਹੀ ਵੇਖ ਰਹੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਬੀਰ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਰੰਗ ਹੀ ਗਵਾਹੀ ਹੈ :

ਨੈਨ ਰਹੇ ਰੰਗੁ ਲਾਈ॥
ਅਬ ਬੇ ਗਲ ਕਹਨੁ ਨ ਜਾਈ॥ *(ਪੰਨਾ 655)*

ਮਨ ਵਿਚ ਕ੍ਰੋਧ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅੱਖਾਂ ਦੱਸ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਨ ਵਿਚ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਯਾਦ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਵਿਚ ਵਾਸ਼ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅੱਖਾਂ ਦੱਸ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰਾਏ ਰੂਪ ਤੇ ਧਨ ਦੀ ਪਕੜ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅੱਖਾਂ ਗਵਾਹੀ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਨ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਸਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਮਾਸੂਮੀਅਤ, ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਤੇ ਖ਼ੁਮਾਰੀ ਦੱਸ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਆਣ ਸਮਾਇਆ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਮਨ ਵਿਚ ਵਸਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਰਸਨਾ ਰਸ ਨਾਲ ਭਰੀ, ਹਰ ਵਕਤ ਉਸੇ ਦਾ ਹੀ ਉਚਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ :

ਪ੍ਰਭ ਜੀ ਬਸਹਿ ਸਾਧ ਕੀ ਰਸਨਾ॥
ਨਾਨਕ ਜਨ ਕਾ ਦਾਸਨਿ ਦਸਨਾ॥ *(ਪੰਨਾ 263)*

ਬੋਲ ਮਿੱਠੇ ਮਧੁਰ ਤੇ ਮਹਾਨ ਰਸਦਾਇਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਰਸ-ਭਰੇ ਬੋਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਮਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਮਰ ਲੋਕ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। ਐਸੇ ਬੋਲ ਤੇ ਐਸੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਘੋਲ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

ਕਈਆਂ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਹਿਰ, ਕੁੜੱਤਣ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਕਰੂਰਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹੈ ਕਿ ਮਨ ਵਿਚ ਕਾਮ ਹੈ, ਰਾਮ ਨਹੀਂ। ਮਨ ਵਿਚ ਧਨ ਹੈ, ਕਠੋਰਤਾ ਹੈ; ਧਰਮ ਨਹੀਂ, ਦਇਆ ਨਹੀਂ।

ਸੋ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕਦੇ ਕਦੇ ਐਸੀ ਸੋਹਣੇ ਰਸਦਾਇਕ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਹਰ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਚੰਦਨ ਨਹੀਂ ਤੇ ਹਰ ਪਹਾੜ ਵਿਚ ਸੋਨਾ ਚਾਂਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਹਰ ਥਾਂ ਐਸੇ ਰਸਦਾਇਕ ਪੁਰਸ਼ ਨਹੀਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਰਸਾਂ ਦੀ ਖਾਨ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਿਲੇ।

ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਰ ਤਕ ਜੀਵਨ ਵਾਲੇ ਜੋ ਜੜ੍ਹ-ਚੇਤਨ ਸਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਦਾ ਸ਼ਿਵ, ਸਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ, ਸਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਜਾਣ, ਪੂਜਦਾ ਰਿਹਾ। ਦਰਿਆ, ਪਹਾੜ, ਨਦੀ, ਨਾਲੇ ਸਦਾ ਸ਼ਿਵ ਜਾਣ ਪੂਜੇ ਗਏ।

ਬਨਸਪਤੀ ਤੇ ਪਸ਼ੂ ਵੀ ਨਿਰੰਕਾਰ ਜਾਣ ਪੂਜੇ ਗਏ। ਗਊਆਂ ਤੇ ਸਰਪ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਜਾਣ ਪੂਜੇ ਗਏ। ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਬਣੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਕੁਛ ਮਿਲਦਾ, ਉਹਨੂੰ ਦਾਤਾ ਭਗਵਾਨ ਸਮਝਿਆ ਪਰ ਜਿਸ ਨੇ ਖੋਹ ਲਿਆ, ਉਸ ਅੱਗੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਝੁਕਿਆ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਹ ਲੋਭ-ਵੱਸ ਯਾ ਡਰ-ਵੱਸ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਪੂਜਦਾ ਰਿਹਾ। ਜਿਸ ਨੇ ਖੋਹਣਾ ਸੀ, ਡਰ ਮਾਰਿਆ ਝੁਕਿਆ ਤਾਕਿ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਨਾ ਖੋਹਵੇ। ਜਿਸ ਕੋਲੋਂ ਮਿਲਣਾ ਸੀ, ਲੋਭ-ਵੱਸ ਹੋ ਪੂਜਦਾ ਰਿਹਾ ਤਾਕਿ ਮਿਲਦਾ ਰਹੇ। ਸਰਪ ਤੇ ਸ਼ੇਰ ਡਰ ਕਰਕੇ ਪੂਜੇ ਗਏ। ਗਊਆਂ ਤੇ ਬ੍ਰਿਛ ਲੋਭ-ਵੱਸ ਹੋ ਪੂਜੇ ਗਏ। ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਨਾਗ ਭਗਵਾਨ ਬਣ ਗਿਆ। ਹਕੀਕਤ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਲੋਭ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਯਾ ਡਰ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਕੁਛ ਮਨੁੱਖਾਂ ਕੋਲ ਗਿਆਨ ਯਾ ਰਿੱਧੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਵੇਖੀਆਂ, ਉਹ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਜਾਣ ਪੂਜੇ ਗਏ। ਨਾਸਵੰਤ ਨੂੰ ਸਦਾ ਸ਼ਿਵ ਆਖਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜੋ ਸਦਾ ਨਿਰੰਕਾਰ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ :

ਮਹਾਦੇਵ ਕੋ ਕਹਤ ਸਦਾ ਸ਼ਿਵ ॥
ਨਿਰੰਕਾਰ ਕਾ ਚੀਨਤ ਨਹਿ ਭਿਵ ॥ *(ਪਾ: ੧੦)*

ਔਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਦਾ ਸ਼ਿਵ ਕੋਈ ਤੇਤੀਸ ਕਰੋੜ ਹੋ ਗਏ। ਜੋ ਇਕ ਓਂਕਾਰ ਸੀ, ਸਦਾ ਸ਼ਿਵ ਤੇ ਸਦਾ ਕਾਇਮ ਦਾਇਮ, ਉਹ ਬੋਧ ਵਿਚ ਨਾ ਆ ਸਕਿਆ :

ਕਾਲ ਰਹਤ ਅਨ ਕਾਲ ਸਰੂਪਾ ॥
ਅਲਖ ਪੁਰਖ ਅਬਗਤ ਅਵਧੂਤਾ ॥ *(ਪਾ. ੧੦)*

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਫ਼ੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਤ ਮੰਨ, ਕ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਕਰਤਾਰ ਜਾਣ ਪੂਜਣਾ ਨਾ-ਸਮਝੀ ਹੈ :

ਬਿਨ ਕਰਤਾਰ ਨ ਕਿਰਤਮ ਮਾਨੋ ॥
ਆਦਿ ਅਜੋਨਿ ਅਜੈ ਅਬਿਨਾਸੀ ਤਿਹ ਪਰਮੇਸਰ ਜਾਨੋ ॥ *(ਪਾ: ੧੦)*

ਇਹ ਕਰਤਾ ਦਾਤਾ ਸਦਾ ਸ਼ਿਵ ਇਕ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਦੂਜਾ ਤੀਜਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ, ਓਹੋ ਕ੍ਰਿਤ ਹੈ, ਕਰਤਾ ਨਹੀਂ :

ਇਕ ਬਿਨ ਦੂਸਰ ਸੋ ਨ ਚਿਨਾਰ ॥
ਭੰਜਨ ਗੜਨ ਸਮਰਥ ਸਦਾ ਪ੍ਰਭ ਜਾਨਤ ਹੈ ਕਰਤਾਰ ॥ *(ਪਾ: ੧੦)*

ਸਤਿਗੁਰ ਜੀ ਨੇ "ਏਕ ਬਿਨਾ ਮਨ ਨੈਕ ਨ ਆਨੈ" ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਦੂਜਾ ਤੀਜਾ ਕ੍ਰਿਤ ਹੈ, ਕਰਤਾ ਨਹੀਂ। ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਕਰਕੇ ਅੱਜ ਵੀ ਕ੍ਰਿਤ ਆਕਾਰ ਨੂੰ ਨਿਰੰਕਾਰ ਜਾਣ ਪੂਜਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਜਪ ਸਾਧਨਾ ਨਾਲ ਅੰਤਰ ਦੀ ਜਦ ਅੱਖ ਖੁੱਲ੍ਹਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਐਸੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਿਰੰਕਾਰ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਦਾ, ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੇ ਵੇਖਣ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਜਪ ਹੈ। ਇਹੀ ਧਾਰਮਕ ਕਰਮ ਹੈ ਤੇ ਇਹੀ ਸਿਰਮੌਰ ਧਰਮ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਜਪ ਕਰੇ ਤੇ ਜਪ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇ।

ਸੰਸਾਰ ਦਰਸ਼ਨ

ਨਿਰੰਕਾਰ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਦਾ ਜਪ ਤੇ ਤਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ। ਜਿਤਨਾ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਬੋਧ ਵਿਗਿਆਨਕ ਕੋਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਛਾਇਆ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਨਿਰੰਕਾਰ ਅਸੀਮ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਛਾਇਆ ਵੀ ਅਸੀਮ ਹੈ, ਮਹਾਨ ਹੈ। ਚਾਹੇ ਇਹ ਛਾਇਆ ਬਣਦੀ ਮਿਟਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਵੱਡੇ ਦੀ ਵੱਡੀ ਛਾਇਆ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਖੋਜੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਨਾਮ ਛਾਇਆਵਾਦੀ ਵੀ ਹੈ। ਨਿਰੰਕਾਰ ਪਕੜ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਇਆ, ਸੰਸਾਰ ਵੀ ਪਕੜ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਿਆ। ਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਕਰਤੇ ਦਾ ਬੋਧ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਤੋਂ ਕਾਦਰ ਦਾ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ:

ਬਲਿਹਾਰੀ ਕੁਦਰਤਿ ਵਸਿਆ॥
ਤੇਰਾ ਅੰਤੁ ਨ ਜਾਈ ਲਖਿਆ॥ *(ਵਾਰ ਆਸਾ, ਪੰਨਾ 469)*

ਬਨਸਪਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਜਦ ਬਨਸਪਤੀ ਦੀਆਂ ਖੋਜ-ਭਰਪੂਰ ਹਾਲਤਾਂ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਦੰਗ ਰਹਿ ਜਾਈਦਾ ਹੈ। ਬਨਸਪਤੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਠੰਢੇ ਤੇ ਗਰਮ ਤੇ ਕੁਛ ਅਤੀ ਗਰਮ ਮਿਜ਼ਾਜ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਜਿਵੇਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮਿਜ਼ਾਜ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਨਸਲਾਂ ਦੇ ਹਨ, ਬਨਸਪਤੀ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਨਸਲਾਂ ਹਨ ਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਬਨਸਪਤੀ ਆਪਣੇ ਅਨੁਕੂਲ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਪਨਪਦੀ ਹੈ। ਅੰਬਾਂ ਦੇ ਬੂਟੇ ਬਰਫ਼ਾਨੀ ਪਹਾੜਾਂ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੇ, ਪਰ ਬਾਦਾਮ, ਅਖ਼ਰੋਟ ਗਰਮ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਉਗਦੇ। ਅਨੁਕੂਲ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਹੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਬਨਸਪਤੀ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਨਸਪਤੀ ਦੀਆਂ ਕਿਤਨੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ, ਇਹ ਤੈਦਾਦ ਅਜੇ ਤਕ ਗਿਣੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕੀ। ਬਨਸਪਤੀ ਦਾ ਹਰ ਪੱਤਾ, ਫਲ, ਫੁੱਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਰਹੱਸ ਛੁਪਾਈ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਬਨਸਪਤੀ ਦੇ ਗਹਿਰੇ ਰਾਜ਼ ਬਨਸਪਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਯਾ ਵੈਦ ਕੋਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਚੰਦਨ, ਗੁਲਾਬ ਬਨਸਪਤੀ ਵਿਚ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਅਜੂਬਾ ਹੈ। ਕੁਛ ਪਸ਼ੂ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਸਹਾਇਕ ਹੋਏ ਹਨ। ਗਊ, ਬੈਲ, ਘੋੜੇ, ਹਾਥੀ, ਊਠ, ਖੋਤੇ,

ਬੱਕਰੀਆਂ, ਭੇਡਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਸਾਥੀ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਅਨੰਤ ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀ ਹਨ, ਜੋ ਅਜੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਏ।

ਜੰਤੂਆਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ : ਥਲ ਜੰਤੂ, ਨਭ ਜੰਤੂ ਤੇ ਜਲ ਜੰਤੂ। ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲੇ, ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਉੱਡਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਜਲ ਅੰਦਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਖੋਜੀਆਂ ਨੇ ਚੌਰਾਸੀ ਲੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵ ਦੱਸੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਤਾਲੀ ਲੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਜਲ ਵਿਚ, ਇੱਕੀ ਲੱਖ ਥਲ 'ਤੇ ਅਤੇ ਇੱਕੀ ਲੱਖ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਉੱਡਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਧਿਆਤਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤਾਂ ਅਜੇ ਇਸ ਗਿਣਤੀ ਤਕ ਨਹੀਂ ਪੁੱਜੀ। ਅਤੀ ਸੂਖਮ ਜੰਤੂ ਜੋ ਇਸ ਅੱਖ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਤੇ ਅਸਥੂਲ ਜਾਨਵਰ ਜੋ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਹਨ, ਪੂਰਨ ਪਹੁੰਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਚਿੜੀਆ-ਘਰਾਂ ਅੰਦਰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਇਹ ਅਜੂਬੇ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀ, ਕੀੜੇ, ਮਕੌੜੇ ਤੇ ਜਲ-ਜੰਤੂਆਂ ਦਾ ਇਤਨਾ ਵੱਡਾ ਪਾਸਾਰਾ ਹੈ, ਜੋ ਗਣਿਤ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ। ਸਿਰਫ਼ ਮਨੁੱਖ, ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਕੋਈ ਛੇ (6) ਅਰਬ ਦੇ ਕਰੀਬ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਿਥਵੀ 'ਤੇ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਕੀੜੇ ਮਕੌੜੇ ਕਿਤਨੇ ਹਨ, ਕਿਤਨੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਨਸਪਤੀ ਹੈ, ਚੌਪਾਇ ਜਾਨਵਰ ਕਿਤਨੇ ਹਨ, ਪੰਛੀ ਕਿਤਨੇ ਹਨ—ਇਹ ਗਣਿਤ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ। ਪਹਾੜ, ਦਰਿਆ, ਨਦੀਆਂ, ਨਾਲੇ, ਸਾਗਰ, ਝੀਲਾਂ, ਖੋਜੀ ਦੇ ਜ਼ਿਹਨ ਨੂੰ ਅੰਦੋਲਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਨੰਤ ਗ੍ਰਹਿ, ਨਛੱਤਰ, ਸਿਆਰੇ, ਸੂਰਜ ਤੇ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਤੇ ਅਨੰਤ ਪ੍ਰਿਥਵੀਆਂ ਹਨ।

ਕਈ ਅਰਬ ਸੂਰਜਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਚੱਲ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਵੇਦ ਕਾਲ ਦੇ ਦੇਵਤੇ, ਰਿਸ਼ੀ, ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾਨਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਮਦਦਗਾਰ ਹੋਇਆ ਖੋਜ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪਰ ਖੋਜਦਿਆਂ ਖੋਜਦਿਆਂ ਬੁੱਢਾ ਹੋ, ਬ੍ਰਹਮੇ ਨੇ ਆਖਿਆ—ਅਜੇ ਹੋਰ, ਅਜੇ ਹੋਰ, ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਨੇਤੀ ਨੇਤੀ ਦੀ ਧੁਨ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤੀ :

ਨਾਲਿ ਕੁਟੰਬੁ ਸਾਥਿ ਵਰਦਾਤਾ ਬ੍ਰਹਮਾ ਭਾਲਣ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਗਇਆ ॥
ਆਗੈ ਅੰਤੁ ਨ ਪਾਇਓ ਤਾ ਕਾ ਕੰਸੁ ਛੇਦਿ ਕਿਆ ਵਡਾ ਭਇਆ ॥

(ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੧, ਪੰਨਾ 350)

ਜਦ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਅੰਤ ਨਾ ਪਾ ਸਕਿਆ ਤਾਂ ਵਿਸਮਾਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਸਥੂਲ ਜਗਤ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ ਤੇ ਅਤੀ ਸੂਖਮ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕਿਵੇਂ ਪਕੜ ਵਿਚ ਆਵੇ ? ਵਿਗਿਆਨ ਭਾਵੇਂ ਅੱਜ ਚਰਮ ਸੀਮਾ 'ਤੇ ਹੈ ਪਰ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸਾਰੀ ਖੋਜ ਸਾਗਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੂੰਦ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਯੂਨਾਨ

ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੰਤ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਤਟ 'ਤੇ ਟਹਿਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਗਰ ਦੇ ਤਟ 'ਤੇ ਇਕ ਮਾਸੂਮ ਬੱਚਾ ਰੋਂਦਾ ਹੋਇਆ ਵਿਖਾਈ ਦਿੱਤਾ। ਤਰਸ ਆਇਆ, ਬੱਚੇ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਕਿਉਂ ਰੋ ਰਿਹਾ ਹੈਂ ? ਤਾਂ ਬਾਲਕ ਬੋਲਿਆ ਕਿ ਬਾਬਾ, ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਜੋ ਪਿਆਲਾ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈਂ, ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਸਮੁੰਦਰ ਇਸ ਵਿਚ ਭਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਪਰ ਸਾਗਰ ਮੇਰੇ ਪਿਆਲੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਂਵਦਾ। ਸਾਗਰ ਬਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਕਿਉਂ ਬਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ? ਮੇਰੇ ਪਿਆਲੇ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਆਂਵਦਾ ?

ਬੱਚੇ ਦੇ ਇਹ ਬੋਲ ਸੁਣ ਸੁਕਰਾਤ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਤਾਂ ਬੱਚਾ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਕਿ ਬਾਬਾ ਤੇਰਾ ਪਿਆਲਾ ਕਿਥੇ ਹੈ, ਤੂੰ ਵੀ ਮੇਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੋਵਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈਂ ? ਸੁਕਰਾਤ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਤੂੰ ਸਾਗਰ ਨੂੰ ਪਿਆਲੇ ਵਿਚ ਭਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈਂ, ਮੈਂ ਦਿਮਾਗ਼ ਦੇ ਪਿਆਲੇ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਭਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਅੱਜ ਸਮਝ ਪਈ ਕਿ ਸਾਗਰ ਪਿਆਲੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਮਾਏਗਾ।

ਬੱਚੇ ਨੇ ਪਿਆਲਾ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਹੇ ਸਾਗਰ ! ਜੇ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਪਿਆਲੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਨਾ ਸਹੀ, ਮੇਰਾ ਪਿਆਲਾ ਤਾਂ ਤੇਰੇ ਵਿਚ ਸਮਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਾਂ, ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਮਾ ਸਕਦਾ।

ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਖੋਜ ਦੇ ਨਿੱਤ ਨਵੇਂ ਅਜੂਬੇ ਹੈਰਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਖੋਜ ਤਾਂ ਇਕ ਜ਼ੱਰਰੇ ਦੀ ਪੂਰਨ ਖੋਜ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਸੰਸਾਰ ਇਸ ਅਸਥੂਲ ਅੱਖ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਸੰਸਾਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੈ, ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਗਿਆ—ਉਹ ਸੰਸਾਰੀ ਕਹਿਲਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਉਹ, ਜੋ ਨਿਰੰਕਾਰ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਇਆ।

ਸੰਸਾਰ ਰੋਜ਼ ਬਣ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਮਿਟ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜੀਵ ਜੰਮ ਰਹੇ ਹਨ, ਜੀਵ ਮਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਕੁਛ ਦੀਪ ਉਭਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਪੁਰਾਣੇ ਗ਼ਰਕ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੁੱਕੇ ਪੱਤੇ ਝੜ ਰਹੇ ਹਨ, ਨਵੇਂ ਹਰੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਿਆਰੇ ਸਿਤਾਰੇ ਰੋਜ਼ ਨਵੇਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਟੁੱਟ ਰਹੇ ਹਨ, ਮਿਟ ਰਹੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਿਥਵੀਆਂ ਮਿਟ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਨਵੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਸੂਰਜ ਮਿਟ ਰਹੇ ਹਨ, ਨਵੇਂ ਉਭਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਬਣਨਾ ਤੇ ਮਿਟਣਾ ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਤੇ ਅਸੀਮ ਹੈ। ਹਰ ਵਸਤੂ ਹਸਤੀ ਉੱਚੀ ਉਠਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਿਖਰ ਨੂੰ ਛੂਹ, ਥੱਲੇ ਆਂਵਦੀ ਹੈ। ਪਹਾੜ ਇਕ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਪੁੱਜ, ਖੁਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਚਮਕ

ਦਮਕ, ਲਿਸ਼ਕ ਦੀ ਸਿਖਰ ਪੁੱਜ, ਸੂਰਜ, ਚੰਦ, ਤਾਰੇ ਮਿਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਚਾਲ੍ਹੀ ਸਾਲ ਤਕ ਸਿਖਰ ਨੂੰ ਛੂੰਹਦੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਥੱਲੇ ਆਵਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:

ਚਾਲੀਸੀ ਪੁਰੁ ਹੋਇ ਪਚਾਸੀ ਪਗੁ ਖਿਸੈ ਸਠੀ ਕੇ ਬੋਢੇਪਾ ਆਵੈ॥

(ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੧, ਪੰਨਾ 138)

ਜੋ ਕੁਛ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਬਣਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਚਾਲ੍ਹੀ ਸਾਲ ਤਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਮਿਟਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਯਮ ਵਧਣਾ ਤੇ ਫਿਰ ਘਟਣਾ ਹਰ ਇਕ ਹਸਤੀ ਅਤੇ ਵਸਤੂ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਹੈ:

ਘਟੰਤ ਰੂਪੰ ਘਟੰਤ ਦੀਪੰ ਘਟੰਤ ਰਵਿ ਸਸੀਅਰ ਨਖੵਤ੍ਰ ਗਗਨੰ॥
ਘਟੰਤ ਬਸੁਧਾ ਗਿਰਿ ਤਰ ਸਿਖੰਡੰ॥
ਘਟੰਤ ਲਲਨਾ ਸੁਤ ਭ੍ਰਾਤ ਹੀਤੰ॥

(ਸਲੋਕ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਮਹਲਾ ੫, ਪੰਨਾ 1354)

ਜੋ ਜੰਮਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਇਕ ਸਿਖਰ ਤਕ ਵਧੇਗਾ ਤੇ ਫਿਰ ਮਿਟੇਗਾ। ਨਿਰੰਕਾਰ ਅਜੋਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਘਟਣਾ ਵਧਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ:

ਨ ਘਾਟਿ ਹੈ ਨ ਬਾਢਿ ਹੈ ਨ ਘਾਟਿ ਬਾਢਿ ਹੋਤ ਹੈ॥ *(ਅਕਾਲ ਉਸਤਤ)*

ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਅਦੁੱਤੀ ਰਚਨਾ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ (ਦਿਮਾਗ਼) ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਨੁਕੂਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਦਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਲਾ, ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਤਣ ਤੇ ਚਲਾਣ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਹਮਵਾਰ (ਪੱਧਰਾ) ਕਰ, ਉਸ ਵਿਚ ਮਨ ਭਾਂਵਦੇ ਪਦਾਰਥ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਰਸਤੇ ਤੇ ਬੰਜਰ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਗੁਲਿਸਤਾਨ ਬਣਾਈਆਂ ਹਨ।

ਬੱਦਲਾਂ ਵਿਚ ਚਮਕਦੀ ਬਿਜਲੀ ਨੂੰ, ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਬਣਾ, ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਇਆ ਹੈ। ਅਗਨੀ ਅੱਜ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਜੁਟੀ ਹੈ। ਵਾਯੂ ਨੂੰ ਅਨੁਕੂਲ (ਵਾਤਅਨੁਕੂਲ) ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਨੁਕੂਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਸੁਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਖ਼ੁਦ ਮਨੁੱਖ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪਰਮ ਆਨੰਦ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਕੁਛ ਆਪਣੇ ਅਨੁਕੂਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਖ਼ੁਦ ਕਿਸੇ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ।

ਮਨੁੱਖ ਜਦ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਜੜ੍ਹ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਆਪਣੇ ਅਨੁਕੂਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅਨੁਕੂਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤੇ ਜਿਥੇ ਇਸ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋਇਆ, ਉਥੇ ਲੰਬਾ

ਸੰਘਰਸ਼ ਤੇ ਹਿੰਸਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਦੂਜਾ, ਅਗਰ ਮੇਰੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਰਹਿਣ ਦਾ, ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਕ ਨਹੀਂ।

ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇਸ ਸੋਚਣੀ ਨੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਨੂੰ ਕਈ ਦਫ਼ਾ ਖ਼ੂਨ ਨਾਲ ਰੰਗਿਆ ਹੈ। ਸੱਚਾਈ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅਨੁਕੂਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਕਾਰ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਆਕਾਰ (ਮੂਰਤੀ) ਬਣਾਇਆ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਭੁੱਖ ਪਿਆਸ ਲੱਗਦੀ ਹੈ, ਭੋਗ ਲਗਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਚੱਲੀ—ਸਰਦੀ ਗਰਮੀ, ਜਨਮ ਮਰਨ ਵੀ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ। ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਛ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਭੱਜ ਦੌੜ ਕੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਅਠਾਹਠ ਤੀਰਥਾਂ ਦਾ ਭਰਮਣ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਧਰਮ ਧੰਦਾ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਬਹੁਤ ਕੁਛ ਸ਼ਿੰਗਾਰਿਆ ਹੈ। ਪੱਥਰ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾ, ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਮੂਰਤੀ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦਿੱਤੀ। ਸੋਨੇ ਨੂੰ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ। ਲੋਹੇ ਨੂੰ ਕਾਰਆਮਦ ਵਸਤੂਆਂ ਵਿਚ ਬਦਲਿਆ। ਲੱਕੜ ਨੂੰ ਸੰਵਾਰ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਇਮਾਰਤੀ ਸਾਮਾਨ ਵਿਚ ਬਦਲਿਆ। ਕਪਾਹ ਨੂੰ ਕਪੜੇ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਤੇ ਚਮੜੇ ਨੂੰ ਜੁੱਤੀਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਵਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਸ਼ਿੰਗਾਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਚੰਗੀਆਂ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ, ਸ਼ਿੰਗਾਰੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਸੰਵਾਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਕਾਬਲੇ-ਕਬੂਲ ਹਨ। ਸੰਵਰੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਕਾਬਲੇ-ਕਬੂਲ ਹਨ :

ਆਪੁ ਸਵਾਰਹਿ ਮੈ ਮਿਲਹਿ ਮੈ ਮਿਲਿਆ ਸੁਖੁ ਹੋਇ॥
ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਤੂ ਮੇਰਾ ਹੋਇ ਰਹਹਿ ਸਭੁ ਜਗੁ ਤੇਰਾ ਹੋਇ॥੯੫॥

(ਸਲੋਕ ਫਰੀਦ ਜੀ, ਪੰਨਾ 1382)

ਮਨੁੱਖ ਸਭ ਕੁਝ ਆਪਣਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਕਿਸੇ ਦਾ ਹੋਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਮਨੁੱਖੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਜੋ ਅਧਿਕ ਤਨਾਉ ਹੈ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੈ। ਜੇ ਸਭ ਕੁਛ ਤੂੰ ਆਪਣਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈਂ ਤਾਂ ਤੂੰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਦਾ ਹੋ। ਸੰਸਾਰ ਤੇਰੇ ਲਈ ਹੈ, ਤੂੰ ਨਿਰੰਕਾਰ ਲਈ ਹੈਂ :

ਬੰਦਾ ਪੈਦਾ ਸ਼ੁਦ ਬਰਾਇ ਬੰਦਗੀ।...
ਹਵਾਏ ਬੰਦਗੀ ਆਵੁਰਦ ਦਰ ਵਜੂਦ ਮਰਾ।
ਵਗਰਨਹ ਜ਼ੌਕਿ ਚੁਨੀਂ ਆਮਦਨ ਨਬੂਦ ਮਰਾ। *(ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ)*

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਆਵਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬੰਦਗੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਰਨਾ ਖਾਂਦਾ ਪੀਂਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਹੋਰ ਜੂਨੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈ ਕੇ ਅਗਰ ਮਰਨਾ ਵੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਵਾਸ਼ਨਾ ਵਿਚ

ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਬੰਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਵਿਚ ਫ਼ੇਲ੍ਹ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਜਨਮ ਹੋਵੇ ਤੇ ਮਰਨਾ ਪ੍ਰਭੂ-ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਜੀਵਨ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਖਿੱਚ ਧਨ ਤੇ ਰੂਪ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਰਾਜ-ਸੱਤਾ ਦੀ ਭੁੱਖ, ਖਾਣ ਪੀਣ ਤੇ ਚੰਗਾ ਪਹਿਨਣ ਦੀ ਵਾਸ਼ਨਾ ਬੜੇ ਪ੍ਰਬਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਯਾ ਪੁਰਖ, ਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਭੈਣਾਂ ਤੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਖਿੱਚ ਬੜੀ ਪ੍ਰਬਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਦੀ ਭੁੱਖ ਇਤਨੀ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਭੁੱਖ ਪੈਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਛਾਇਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਆ, ਜਿਸ ਦੀ ਇਹ ਛਾਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਤੇ ਛਾਇਆ ਨੂੰ ਹੀ ਦੁਰਲੱਭ ਸਮਝ ਲਿਆ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਕੁਛ ਦੁਰਲੱਭ ਨਹੀਂ, ਦੁਰਲੱਭ ਤਾਂ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚੋਂ ਜਪ ਕੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ :

ਨਚ ਦੁਰਲਭੰ ਧਨੰ ਰੂਪੰ ਨਚ ਦੁਰਲਭੰ ਸ੍ਵਰਗ ਰਾਜਨਹ ॥
ਨਚ ਦੁਰਲਭੰ ਭੋਜਨੰ ਬਿੰਜਨੰ ਨਚ ਦੁਰਲਭੰ ਸ੍ਵਛ ਅੰਬਰਹ ॥
ਨਚ ਦੁਰਲਭੰ ਸੁਤ ਮਿਤ੍ਰ ਭ੍ਰਾਤ ਬਾਂਧਵ ਨਚ ਦੁਰਲਭੰ ਬਨਿਤਾ ਬਿਲਾਸਹ ॥
ਨਚ ਦੁਰਲਭੰ ਬਿਦਿਆ ਪ੍ਰਬੀਣੰ ਨਚ ਦੁਰਲਭੰ ਚਤੁਰ ਚੰਚਲਹ ॥
ਦੁਰਲਭੰ ਏਕ ਭਗਵਾਨ ਨਾਮਹ ਨਾਨਕ ਲਬਧ੍ਹਿੰ ਸਾਧਸੰਗਿ ਕ੍ਰਿਪਾ ਪ੍ਰਭੰ ॥੩੫॥

(ਸਲੋਕ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਮਹਲਾ ੫, ਪੰਨਾ 1357)

ਆਤਮ-ਗਿਆਨੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਇਕ ਤਮਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਕੋਈ ਜੰਮ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਮਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦਿਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਰਾਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਦਿਨ ਤੇ ਰਾਤ ਦਾਈ ਦਾਇਆ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜੀਵ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੇਲ ਖੇਲਦੇ ਹਨ :

ਦਿਵਸੁ ਰਾਤਿ ਦੁਇ ਦਾਈ ਦਾਇਆ ਖੇਲੈ ਸਗਲ ਜਗਤੁ ॥ *(ਸਲੋਕੁ, ਜਪੁਜੀ)*

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਜਗਤ ਦਾ ਤਮਾਸ਼ਾ ਹੀ ਵੇਖਣ ਆਇਆ ਹਾਂ :

ਮੈ ਹੌ ਪਰਮ ਪੁਰਖ ਕੋ ਦਾਸਾ ॥
ਦੇਖਨ ਆਯੋ ਜਗਤ ਤਮਾਸਾ ॥ *(ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਬਾਚ, ਚੌਪਈ)*

ਜੋ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਦੁਖੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਜੰਮ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਮਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸੰਸਾਰ ਬਣਾਣ ਦਾ ਕੋਈ ਮੁੱਦਾ, ਕੋਈ ਮਕਸਦ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਅਗਰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਵੀ ਕੋਈ ਮਕਸਦ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਵੀ ਅਧੂਰਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਸ ਦੇ ਕਰਮ ਦਾ ਕੋਈ ਮਕਸਦ ਹੈ ਉਸ ਨੇ ਕਿਧਰੇ ਪੁੱਜਣਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਮੰਜ਼ਿਲ ਹੈ ਤੇ ਮੰਜ਼ਿਲ 'ਤੇ ਪੁੱਜ

ਕੇ ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਹੋਵੇਗਾ। ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ, ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੇ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਪੁੱਜਣਾ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਹੈ। ਤਾਂ ਫਿਰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਿਸ ਲਈ ਹੈ ? ਸੰਸਾਰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਖੇਲ ਹੈ।

ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਬੱਚੇ ਰੇਤ ਦੇ ਘਰ ਬੜੇ ਸ਼ੌਕ, ਚਾਓ, ਮਲ੍ਹਾਰ ਨਾਲ ਬਣਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਰਾ ਧਿਆਨ ਬਣਾਣ ਵਿਚ ਜੁਟਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆਂਵਦੇ ਉਸੇ ਚਾਓ-ਮਲ੍ਹਾਰ ਨਾਲ ਤੋੜਦੇ ਹਨ। ਜੋੜਨਾ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਹੈ ਪਰ ਤੋੜਨਾ ਵੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਬਣਾਣ ਤੇ ਮਿਟਾਣ ਵਿਚ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਸਦਾ ਇਕ-ਰਸ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ :

ਆਵਨ ਜਾਨੁ ਇਕੁ ਖੇਲੁ ਬਨਾਇਆ ॥
ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਕੀਨੀ ਮਾਇਆ ॥ *(ਪੰਨਾ 294)*

ਜੋ ਇਸ ਰਾਜ਼ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਮਾਨੋ ਉਸ ਨੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਸੁਭਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਲਈ ਦੁਖ ਸੁਖ, ਜਨਮ ਮਰਨ, ਹਾਨ ਲਾਭ ਇਕ ਤਮਾਸ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਜੌ ਰਾਜੁ ਦੇਹਿ ਤ ਕਵਨ ਬਡਾਈ ॥
ਜੌ ਭੀਖ ਮੰਗਾਵਹਿ ਤ ਕਿਆ ਘਟਿ ਜਾਈ ॥ *(ਪੰਨਾ 525)*

ਉਰਦੂ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਸ਼ਾਇਰ ਮਿਰਜ਼ਾ ਗ਼ਾਲਿਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਰਾ ਜਗਤ ਇਕ ਬੱਚੇ ਦਾ ਖੇਲ ਹੈ। ਤਖ਼ਤ ਸੁਲੇਮਾਨੀ ਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਈਸਾ ਦੇ ਮੋਅਜਜ਼ੇ ਰਿੱਧੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਵੀ ਇਕ ਬੱਚੇ ਦਾ ਖੇਲ ਹਨ। ਇਸ ਖੇਲ ਨੂੰ ਮੈਂ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ :

ਬਾਜ਼ੀਚਾ-ਏ ਇਤਫਾਲ ਹੈ ਦੁਨੀਆ ਮੇਰੇ ਆਗੇ।
ਹੋਤਾ ਹੈ ਸ਼ਬੋ ਰੋਜ਼ ਤਮਾਸ਼ਾ ਮੇਰੇ ਆਗੇ।
ਇਕ ਖੇਲ ਹੈ ਔਰੰਗੇ ਸੁਲੇਮਾਂ ਮੇਰੇ ਨਜ਼ਦੀਕ,
ਇਕ ਬਾਤ ਹੈ ਅਜਾਜ਼ ਮਸੀਹਾ ਮੇਰੇ ਆਗੇ।

ਖੇਲ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਿਯਮ ਹੈ। ਖੇਲ ਵਿਚ ਅਗਰ ਨਿਯਮ ਨੂੰ ਤੋੜੀਏ ਤਾਂ ਖੇਲ ਖੇਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਔਰ ਨਿਯਮ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਵਾਲਾ ਬੇਈਮਾਨ ਬੁਰਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਖੇਲ ਵਿਚ ਨਿਯਮ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਨਾ ਕਠਿਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਖੇਲ ਵਿਚ ਕੁਛ ਮਿਲਣਾ ਯਾ ਜਾਣਾ ਤਾਂ ਹੈ ਨਹੀਂ। ਜਿਥੇ ਮਿਲਣਾ ਯਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਣਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਧੰਧਾ ਹੈ। ਇਸ ਧੰਧੇ ਵਿਚ ਵੀ ਕਈ ਦਫ਼ਾ ਬੇਈਮਾਨੀ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵੈਸੇ ਵੀ ਬਹੁਤੇ ਧੰਧੇ ਬੇਈਮਾਨੀ 'ਤੇ ਖੜੇ ਹਨ ਪਰ ਖੇਲ ਵਿਚ ਬੇਈਮਾਨੀ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਨਾ ਕਠਿਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਫਿਰ ਖੇਲ ਖੇਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ।

ਜੁਆਰੀ ਜਦ ਕੋਈ ਖੇਡ ਖੇਡਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੁਆਰੀ ਦੀ ਖੇਡ ਇਕ ਧੰਧਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਕੁਛ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਉਸ ਨੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਹੈ, ਉਹ ਧੰਧਾ ਹੈ, ਖੇਲ ਨਹੀਂ। ਜਿਸ ਨੇ ਇਹ ਸਮਝ ਲਿਆ ਕਿ ਜਗਤ ਜੀਵਨ ਇਕ ਖੇਲ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸੁਭਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਜਿਸ ਨੇ ਇਹ ਸੁਭਾਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ, ਉਹ ਤੱਤੀ ਤਵੀ 'ਤੇ ਵੀ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਹ ਸੁਭਾਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸੇਜ 'ਤੇ ਵੀ ਰੋਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਜਨਮ ਮਰਨ, ਹਾਣ ਲਾਭ ਨੂੰ ਖੇਲ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰੀ ਨਿਯਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਇਹ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸੋਹਣੀ ਖੇਡ ਖੇਡ ਗਿਆ। ਜੀਵਨ ਖੇਲ ਜੋ ਨਿਯਮ ਨੂੰ ਤੋੜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਰੇ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿਖ਼ਸ਼ਾ ਨਿਯਮ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ। ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ, ਸੌਣਾ ਜਾਗਣਾ, ਬੋਲਣਾ ਵੇਖਣਾ, ਸੁਣਨਾ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਹਰ ਕਰਮ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਿਯਮ-ਬਧ ਹੈ, ਉਹੀ ਧਾਰਮਿਕ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸੁਭਾਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਲਈ ਹੈ।

ਸੰਸਾਰ ਅਨੇਕ ਹਨ, ਨਿਰੰਕਾਰ ਇਕ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਇਕ ਹੈ, ਕਿਰਨਾਂ ਅਨੇਕ ਹਨ। ਸਾਗਰ ਇਕ ਹੈ, ਲਹਿਰਾਂ ਅਨੇਕ ਹਨ। ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਬਣਨਾ ਤੇ ਮਿਟਣਾ ਇਕ-ਰਸ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਸੋ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਸਾਰ ਉਸ ਇਕ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦਾ ਖੇਲ ਹੈ:

ਏਕ ਮੂਰਤਿ ਅਨੇਕ ਦਰਸਨ ਕੀਨ ਰੂਪ ਅਨੇਕ ॥
ਖੇਲ ਖੇਲ ਅਖੇਲ ਖੇਲਨ ਅੰਤ ਕੋ ਫਿਰਿ ਏਕ ॥੮੧॥ *(ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ)*

ਆਪਨ ਖੇਲੁ ਆਪਿ ਕਰਿ ਦੇਖੈ ॥
ਖੇਲੁ ਸੰਕੋਚੈ ਤਉ ਨਾਨਕ ਏਕੈ ॥ *(ਪੰਨਾ 292)*

ਆਪਨ ਖੇਲੁ ਆਪਿ ਵਰਤੀਜਾ ॥
ਨਾਨਕ ਕਰਨੈਹਾਰੁ ਨ ਦੂਜਾ ॥ *(ਪੰਨਾ 291)*

ਇਹ ਖੇਲ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਬਣਾਏ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਖੇਲ ਨੂੰ ਆਪ ਬੜੇ ਚਾਉ ਨਾਲ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ:

...ਬੈਠਾ ਵੇਖੈ ਵਖਿ ਇਕੇਲਾ ॥ *(ਪੰਨਾ 723)*

ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਭੱਟ ਵੀ ਸੰਸਾਰ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦਾ ਖੇਲ ਦੱਸਦੇ ਹਨ:

ਕੀਆ ਖੇਲੁ ਬਡ ਮੇਲੁ ਤਮਾਸਾ ਵਾਹਗੁਰੂ ਤੇਰੀ ਸਭ ਰਚਨਾ ॥
(ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ੪ ਕੇ, ਪੰਨਾ 1404)

ਉਸ ਸੱਚੇ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਜੋ ਨਿਯਮ ਬਣਾਏ ਹਨ, ਉਹ

ਅਟੱਲ ਹਨ। ਅੱਗ ਤੋਂ ਤਪਸ਼ ਮਿਲੇਗੀ, ਠੰਡ ਨਹੀਂ। ਬਰਫ਼ ਤੋਂ ਠੰਡ ਮਿਲੇਗੀ, ਗਰਮੀ ਨਹੀਂ। ਸੂਰਜ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਮਿਲੇਗਾ। ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਪਿਆਸ ਮਿਟੇਗੀ, ਮਿੱਟੀ ਤੋਂ ਨਹੀਂ। ਮਿੱਟੀ ਤੋਂ ਹੀ ਸਭ ਕੁਛ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਹ ਆਪ ਅਟੱਲ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਨਿਯਮ ਸੱਚ (ਅਟੱਲ) ਹਨ।

ਸੰਸਾਰ ਅਟੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸੰਸਾਰ ਜਿਸ ਨਿਯਮ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ, ਅਟੱਲ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਬਣਦਾ ਤੇ ਮਿਟਦਾ ਹੈ ਪਰ ਨਿਯਮ ਅਟੱਲ ਹੈ, ਨਿਯਮ ਨੂੰ ਤੋੜਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਨਿਯਮ ਨੂੰ ਵੇਖਣਾ ਤੇ ਮੰਨਣਾ ਹੀ ਉਸ ਸੱਚੇ ਅਟੱਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ:

ਆਪਿ ਸਤਿ ਕੀਆ ਸਭੁ ਸਤਿ ॥
ਤਿਸੁ ਪ੍ਰਭ ਤੇ ਸਗਲੀ ਉਤਪਤਿ ॥ *(ਪੰਨਾ 294)*

ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਜੋ ਨਿਯਮ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਕੋਈ ਇਨਕਾਰੀ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਨਿਯਮ ਨੂੰ ਤੋੜ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।

ਰਚਨਾ ਸਾਚੁ ਬਨੀ ॥ ਸਭ ਕਾ ਏਕੁ ਧਨੀ ॥ *(ਪੰਨਾ 914)*

ਇਹ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਉਸ ਦੀ ਚਿਤਵਨੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੈ। ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਬਣਾ ਕੇ ਉਹ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਭ ਕੁਛ ਉਸ ਦੇ ਚੇਤੇ ਵਿਚ ਹੈ। ਸਭ ਕੁਛ ਉਸ ਦੀ ਨਦਰ ਹੇਠ ਹੈ:

ਚਿਤੈ ਅੰਦਰਿ ਸਭੁ ਕੋ ਵੇਖਿ ਨਦਰੀ ਹੇਠਿ ਚਲਾਇਦਾ ॥
ਆਪੇ ਦੇ ਵਡਿਆਈਆ ਆਪੇ ਹੀ ਕਰਮ ਕਰਾਇਦਾ ॥
(ਵਾਰ ਆਸਾ, ਪੰਨਾ 472)

ਸੂਰਜ ਉਸ ਦੇ ਚਿੱਤ ਵਿਚ ਹੈ, ਪਰ ਰੇਤ ਦਾ ਜ਼ੱਰਰਾ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਚਿਤਵਨੀ ਅੰਦਰ ਹੈ। ਕੀੜੀ ਤੇ ਹਾਥੀ ਦੇ ਉਪਰ ਸਮਾਨ ਨਿਗ੍ਹਾ ਹੈ।

ਵੇਖਣ ਦਾ ਢੰਗ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸੋਹਣੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਅਤੀ ਸੁੰਦਰ ਹੈ ਪਰ ਹੈ ਇਕ ਸੋਹਣਾ ਤਮਾਸ਼ਾ!

ਪਰਿਵਾਰ ਦਰਸ਼ਨ

ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਕੱਲਿਆਂ ਜੀਵਨ ਨਹੀਂ ਬਤੀਤ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਪਸ਼ੂ ਅਧਿਕਤਰ ਅਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਕੋਲ ਬੁੱਧ ਹੈ ਤੇ ਸੋਚ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੋਚਣੀ ਨੇ ਹੀ ਧਰਮ ਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਆਪ ਨਾਸਵੰਤ ਚਲਾਇਮਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਨਿਯਮ ਵੀ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਬਦਲਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਆਦਿ ਮਨੁੱਖ (ਜੰਗਲੀ ਮਨੁੱਖ) ਤਾਂ ਜੀਂਵਦਾ ਸੀ ਜੰਗਲੀ ਕਾਨੂੰਨ ਮੁਤਾਬਿਕ। ਜਿਸ ਕੋਲ ਤਾਕਤ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦਬਾ ਕੇ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਇਹੀ ਕਰਮ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਬਲਵਾਨ ਪਸ਼ੂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਯਾ ਦਬਾ ਕੇ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਆਦਿ ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਪਸ਼ੂ ਵ੍ਰਿਤ ਜੀਂਵਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਇਕ ਪੁਰਸ਼ ਸੌ ਸੌ ਇਸਤਰੀਆਂ ਰੱਖ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਲੰਬੇ ਚੌੜੇ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣ ਹੁਕਮ ਚਲਾਂਦਾ ਸੀ।

ਸੋ ਜਿਸ ਕੋਲ ਤਾਕਤ ਸੀ, ਉਹ ਵਡ-ਪਰਿਵਾਰੀ ਬਣ ਬੈਠਦਾ ਸੀ। ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਯਮ ਬਣਾਏ, ਉਸ ਵਿਚ ਛੀਨਾ-ਝਪਟੀ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰੱਖ, ਸਵੰਬਰ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਚਲਾਈ, ਸਵੰਬਰ (ਖ਼ੁਦ ਵਰ ਚੁਣਨਾ)। ਬੱਚੀ ਬੱਚਾ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਸਾਥੀ ਖ਼ੁਦ ਚੁਣਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਜਗਤ ਵਿਚ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਸਵੰਬਰ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਆਖ਼ਰ ਮਿਟ ਗਈ ਯਾ ਮੱਧਮ ਪੈ ਗਈ। ਇਸ ਦੇ ਕੁਛ ਕਾਰਨ ਸਨ—ਬੱਚੀ ਬੱਚਾ ਜਜ਼ਬਾਤ ਵੱਸ ਭਾਵਨਾ ਅਧੀਨ ਚੋਣ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਜਦ ਜਜ਼ਬਾਤ ਠੰਡੇ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਕਸ਼ਿਸ਼ ਘਟ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਘਟੀ ਹੋਈ ਕਸ਼ਿਸ਼ ਘਰੇਲੂ ਝਗੜਿਆਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਕਲੇਸ਼ ਤਲਾਕ ਦੀ ਨੌਬਤ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਹ ਚੋਣ ਮਾਂ ਬਾਪ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਹੋਈ।

ਜੰਗਲੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਐਸਾ ਵੀ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵੇਚਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸਬਜ਼ੀ ਤੇ ਅਨਾਜ ਦੀਆਂ ਮੰਡੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਤਿਵੇਂ ਐਸੀਆਂ ਮੰਡੀਆਂ ਵੀ ਸਨ ਜਿਥੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿਕਦਾ ਸੀ। ਗ਼ੁਲਾਮਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ

ਅਰਬ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਰਹੀ। ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਤੋਂ ਹਬਸ਼ੀ ਲੋਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਕੜੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਪੰਛੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਦਾ ਹੈ। ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਮਨੁੱਖ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਅਮਰੀਕਾ ਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਹੋਰ ਯੌਰਪੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਗ਼ੁਲਾਮ ਬਣਾ, ਹਬਸ਼ੀ ਵੇਚੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਨਿੱਕੀ ਨਿੱਕੀ ਗ਼ਲਤੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਕਈ ਕਈ ਦਿਨ ਭੁੱਖਾ ਰੱਖਣਾ, ਕੋੜੇ ਮਾਰਨੇ, ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਆਦਿ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਗ਼ੁਲਾਮਾਂ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ ਭੁਗਤਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਘਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗ਼ੁਲਾਮਾਂ ਨੂੰ ਜਦ ਮੰਡੀਆਂ ਵਿਚ ਵੇਚਣ ਲਈ ਲਿਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਹੱਥਾਂ ਤੇ ਗਲ ਵਿਚ ਸੰਗਲ ਪਾ ਕੇ ਲਿਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਬਾਕਾਇਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਲੱਗਦੀ ਸੀ। ਗ਼ੁਲਾਮਾਂ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਅਸਭ੍ਯ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਅਜੇ ਵੀ ਛੋਟੇ ਰੂਪ 'ਚ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਅਰਬ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਅੱਜ ਵੀ ਇਸਤਰੀਆਂ ਖ਼ਰੀਦ ਕੇ ਲਿਆਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਤੇ ਈਰਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਬੰਧੂਆ (ਮਜ਼ਦੂਰ) ਦਰਅਸਲ ਗ਼ੁਲਾਮ ਹੀ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਬੰਧੂਆ (ਮਜ਼ਦੂਰੀ) ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਵਾਲੇ ਅਜੇ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਤੇ ਬਿਹਾਰ, ਬੰਗਾਲ, ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਬੰਧੂਆ (ਮਜ਼ਦੂਰ) ਅਜੇ ਵੀ ਹਨ।

ਘਰੇਲੂ ਨੌਕਰਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਬਲਾਤਕਾਰ ਆਮ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਕ ਹਿਰਦੇ ਵੇਧਕ ਇਹ ਦਾਸਤਾਨ ਹੈ—ਜਦ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਦੇ ਹਬਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਅਮਰੀਕਾ, ਕੈਨੇਡਾ ਤੇ ਯੋਰਪ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਅੰਦਰ ਤਖ਼ਤਿਆਂ 'ਤੇ ਲਿਟਾ ਕੇ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੁੱਤਿਆਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਲ-ਮੂਤ੍ਰ ਨਿਕਲਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ ਪਾਣੀ ਪਾ ਕੇ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਚੱਪੂ ਵੀ ਗ਼ੁਲਾਮ ਹੀ ਚਲਾਂਦੇ ਸਨ ਪਰ ਹੱਥਾਂ, ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਗਲ ਵਿਚ ਸੰਗਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਜਦ ਮੰਡੀਆਂ ਵਿਚ ਲਿਜਾ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਸਾਈ ਬੱਕਰੇ ਦਾ ਮਾਸ ਵੇਚਦਾ ਹੈ—ਖ਼ਰੀਦਾਰ ਤਾਕਤਵਰ ਹਬਸ਼ੀ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੈਸੇ ਦੇਂਦੇ ਸਨ। ਪੁੱਤਰ ਕੋਈ ਖ਼ਰੀਦ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕੋਈ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਭੈਣ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਘਰ ਦੀ ਗ਼ੁਲਾਮ ਬਣਦੀ ਸੀ ਤੇ ਭਾਈ ਨੂੰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇਹ ਬੜਾ ਦੁਖੀ ਵਰਕਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਜਲ ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਮਨੁੱਖ ਇਤਨਾ ਪਸ਼ੂ-ਬ੍ਰਿਤ ਸੀ, ਇਹ ਸੋਚਣਾ ਵੀ ਕਠਿਨ ਹੈ।

ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸਤੀ-ਪ੍ਰਥਾ ਇਕ ਸਰਾਪ ਸੀ। ਇਸਤਰੀ ਵੇਚੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਔਰ ਇਸ ਨੂੰ ਜੂਏ ਵਿਚ ਜਿੱਤਣਾ ਤੇ ਹਾਰਨਾ ਵੀ ਇਕ ਪ੍ਰਥਾ ਸੀ।

ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਖਾ ਸਨ, ਉਹ ਮਹਾਨ ਪਾਂਡਵ ਵੀ ਦਰੋਪਤੀ ਨੂੰ ਜੂਏ ਵਿਚ ਹਾਰ ਗਏ ਸਨ।

ਇਸਤਰੀ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਹ ਇਕ ਵਸਤੂ ਸਮਝੀ ਗਈ ਸੀ। ਵੇਚਣਾ, ਖ਼ਰੀਦਣਾ, ਹਾਰਨਾ, ਜਿੱਤਣਾ ਇਸਤਰੀ ਲਈ ਇਹ ਦੁਖਾਂਤ ਕਾਫ਼ੀ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਵੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅਸਭਯ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵੇਚਣਾ ਖ਼ਰੀਦਣਾ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਅੱਜ ਵੀ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਭਯ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ।

ਅੱਜ ਯੋਰਪ ਵਿਚ ਸਵੰਬਰ ਪ੍ਰਥਾ ਹੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਦਮ ਤੋੜ ਗਈ। ਯੋਰਪ ਵਿਚ ਵੀ ਅੱਧੀਆਂ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਤਲਾਕ 'ਤੇ ਪੁੱਜ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਬੱਚੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪਾਲਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।

ਸਮਾਜਕ ਨਿਯਮ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਮਜ਼ਹਬ, ਦੇਸ਼-ਭਾਸ਼ਾ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹੈ ਔਰ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮਾਜਕ ਨਿਯਮਾਵਲੀ 'ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਮਾਰੀਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਦੀ ਨਿਯਮਾਵਲੀ ਨਾਲ ਦੂਰ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜੁੜਦਾ।

ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਪਟਰਾਣੀਆਂ ਸਨ ਔਰ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਹ ਸਭ ਪ੍ਰਵਾਨ ਸੀ। ਰਾਧਾ ਵਿਆਹੁਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨਾਲ ਜੋੜ ਜੁੜਿਆ ਹੈ, ਇਸ 'ਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦਰੋਪਤੀ ਦੇ ਪੰਜ ਪਤੀ ਹਨ, ਉਹ ਪੰਚਾਲੀ ਹੈ, ਪੰਜਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਨੇ ਕੋਈ ਦੂਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ, ਬਲਕਿ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅੰਗ ਸਨ। ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਦਾਨ ਕਰ ਦੇਣਾ ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਪ੍ਰਥਾ ਸੀ। ਮਹਿਮਾਨ ਘਰ ਆਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਸਤਰੀ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦੇਣੀ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਮਨੌਤ ਸੀ।

ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਵਿਚ ਚੰਦਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਯਾ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰਹਿਣ ਸਮੇਂ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਦਾਨ ਕਰਨਾ ਉੱਤਮ ਕਰਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਜੇ ਓਹੁ ਗ੍ਰਹਨ ਕਰੈ ਕੁਲਖੇਤਿ॥
ਅਰਪੈ ਨਾਰਿ ਸੀਗਾਰ ਸਮੇਤਿ॥ *(ਪੰਨਾ 875)*

ਕਨਿਕ ਕਾਮਿਨੀ ਹੈਵਰ ਗੈਵਰ ਬਹੁ ਬਿਧਿ ਦਾਨੁ ਦਾਤਾਰਾ॥

(ਸੋਰਠਿ ਮਹਲਾ ੫, ਪੰਨਾ 642)

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੈਸੇ ਜੈਸੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਸਮਾਂ ਨੇ ਔਕੜਾਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ, ਇਹ ਰਸਮਾਂ ਬਦਲਦੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਦੂਰ ਨਾ ਜਾਈਏ, ਪਿਛਲੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸੁਆਮੀ ਦਯਾਨੰਦ ਨੇ ਨਿਯੋਗ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਕੀਤੀ ਔਰ ਇਸ ਦਾ ਬਾਕਾਇਦਾ *ਸਤਯਾਰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼* ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਅਗਰ ਕਿਸੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਔਲਾਦ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੀ ਤਾਂ ਉਹ ਦੂਜੇ ਪੁਰਸ਼ ਤੋਂ ਔਲਾਦ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਦਯਾਨੰਦ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਨੇ ਦਿਲੋਂ ਨਾ ਕਬੂਲਿਆ ਤੇ ਰਸਮ ਤਕਰੀਬਨ ਮਿਟ ਹੀ ਗਈ।

ਅਰਬ ਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਖਾਨਾ-ਜੰਗੀ ਕਰਦੇ ਮਰਦ ਬਹੁਤ ਮਰ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਤਾਦਾਦ ਵਧਦੀ ਗਈ ਤਾਂ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਬਾਨੀ ਨੇ ਇਕ ਪੁਰਸ਼ ਨਾਲ ਚਾਰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਨਿਕਾਹ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਜੋ ਅੱਜ ਦੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪਰ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਹਵਸ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਚਲਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸਲਾਮੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਇਹ ਖੁੱਲ੍ਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸਤਰੀ ਨਾਲ ਸੁਭਾਵ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ ਤਾਂ ਤਿੰਨ ਦਫ਼ਾ ਤਲਾਕ ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਤਲਾਕ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚਾਰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਕਲਹਿ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਥੇ ਪੁਰਸ਼ ਵਿਚ ਅਹੰਕਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ, ਇਸਤਰੀ ਵਿਚ ਈਰਖਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਇਕ ਇਸਤਰੀ ਦੂਜੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਘੱਟ ਹੀ ਦਿਲੋਂ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਘਰੇਲੂ ਕਲੇਸ਼ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਨਾ ਪੁੱਜੇ—ਤਿੰਨ ਦਫ਼ਾ ਆਖ ਤਲਾਕ ਦਾ ਇਹ ਅੰਕਸ਼ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਜੋ ਅਜੇ ਤਕ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ।

ਦਰਅਸਲ ਤਾਂ ਸਮਾਜਕ ਨਿਯਮ ਵਕਤੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਬਣਾਏ ਗਏ। ਜਦ ਕੋਈ ਨਿਯਮ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕਸੌਟੀ 'ਤੇ ਪੂਰਾ ਨਾ ਉਤਰਿਆ, ਉਹ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਮਾਜ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਯਮ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਲਹਿ ਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ, ਇਸ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੀ ਅੰਸ਼ ਜੋੜੀ ਗਈ। ਇਸ ਅੰਸ਼ ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦੇਈਏ ਤਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਸਵਰਗ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਤਾਂ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ! ਤੂੰ ਮਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਹੈਂ ਤੇ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਮਮਤਾ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਤੂੰ ਪਿਤਾ ਦੇ ਪਿਆਰ ਰੂਪ ਮਿਲਿਆ ਹੈਂ, ਭੈਣਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤੂੰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ—ਤੂੰ ਬੱਚਾ ਬਣ, ਲਾਡ ਲਡਾਉਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ:

ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਪਿਤਾ ਤੂੰਹੈ ਮੇਰਾ ਮਾਤਾ॥
ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਬੰਧਪੁ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਭ੍ਰਾਤਾ॥
ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਰਾਖਾ ਸਭਨੀ ਥਾਈ,
ਤਾ ਭਉ ਕੇਹਾ ਕਾੜਾ ਜੀਉ॥ *(ਮਾਝ ਮਹਲਾ ੫, ਪੰਨਾ 103)*

ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਹੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ! ਤੂੰ ਆਪ ਬਣਾਏ ਹਨ। ਐਸਾ ਜਾਣ ਧਾਰਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਾਲਾ ਹਰ ਸੰਬੰਧੀ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਪੂਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਈਸ਼ਵਰੀ ਦੇਣ ਹੈ।

ਮਾਈ ਬਾਪ ਪੁਤ੍ਰ ਸਭਿ ਹਰਿ ਕੇ ਕੀਏ॥
ਸਭਨਾ ਕਉ ਸਨਬੰਧੁ ਹਰਿ ਕਰਿ ਦੀਏ॥ *(ਗੂਜਰੀ ਮਹਲਾ ੪, ਪੰਨਾ 494)*

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਝਲਕ ਵੇਖਣੀ ਤੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਸੰਬੰਧ ਈਸ਼ਵਰੀ ਸਮਝਣੇ ਇਹੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਜੋ ਚੰਗਾ ਪਿਤਾ ਸਾਬਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਔਰ ਜੋ ਚੰਗਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ, ਚੰਗਾ ਭਾਈ ਤੇ ਚੰਗਾ ਪਤੀ ਤੇ ਚੰਗਾ ਮਿੱਤਰ ਪੜੋਸੀ ਹੈ—ਮਾਨੋ ਜੀਵਨ ਯਾਤਰਾ ਸਫਲ ਹੋ ਗਈ। ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਵਿੱਤਰ ਤੇ ਚੰਗੇ ਸੰਬੰਧ ਨਾਰੀ ਦੇ ਹੋਣ, ਉਹੀ ਚੰਗੀ ਮਾਂ, ਭੈਣ, ਪਤਨੀ, ਸਹੇਲੀ ਸਾਬਿਤ ਹੋਵੇ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਤਦੇ ਹੀ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਚੰਗਾ ਸਿੱਖ ਤੇ ਸਿੱਖਣੀ ਹੋਵੇ, ਗੁਰੂ ਆਗਿਆ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਫਿਰ ਸਾਰੇ ਸੰਬੰਧ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਚੰਗਾ ਪੁੱਤਰ ਕੁਲ ਦੇ ਅਪਜਸ ਨੂੰ, ਕਲੰਕ ਨੂੰ ਧੋ ਦੇਂਦਾ ਹੈ:

ਅਪਜਸੰ ਮਿਟੰਤ ਸਤ ਪੁਤ੍ਰਹ॥ ਸਿਮਰਤਬ੍ਯ ਰਿਦੈ ਗੁਰ ਮੰਤ੍ਰਣਹ॥
(ਮਹਲਾ ੫, ਗਾਥਾ, ਪੰਨਾ 1361)

ਭੈੜਾ ਪੁੱਤਰ ਘਰ ਨੂੰ ਨਰਕ ਬਣਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਭੈੜੀ ਧੀ ਕੁਲ ਨੂੰ ਕਲੰਕ ਲਾ, ਘਰੇਲੂ ਮਾਨ-ਮਰਯਾਦਾ ਦੀਆਂ ਧੱਜੀਆਂ ਉਡਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਮਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਤੋੜ ਕੇ ਯਾ ਪਿਤਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ, ਜੋ ਧਾਰਮਿਕ ਰਸਮਾਂ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਝੂਠ ਹਨ, ਪਾਖੰਡ ਹਨ। ਧਰਮ ਦੀ ਝਲਕ ਤਾਂ ਪਹਿਲੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਮਿਲਣੀ ਸੀ—ਜਿਸ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਅਪਵਿੱਤਰ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਇਨਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ, ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ ਇਹ ਹੁਣ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਾਲ ਇਨਸਾਫ਼ ਕਰੇ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤਾ, ਉਹ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਲਾਂ ਵਿਚ ਸੱਚ ਦੀ ਝਲਕ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕੇਗਾ:

ਮਾਂ ਪਿਉ ਪਰਹਰਿ ਸੁਣੈ ਵੇਦੁ ਭੇਦੁ ਨ ਜਾਣੈ ਕਥਾ ਕਹਾਣੀ॥
ਮਾਂ ਪਿਉ ਪਰਹਰਿ ਕਰੈ ਤਪੁ ਵਣਖੰਡਿ ਭੁਲਾ ਫਿਰੈ ਬਿਬਾਣੀ॥

ਮਾਂ ਪਿਉ ਪਰਹਰਿ ਕਰੈ ਪੂਜੁ ਦੇਵੀ ਦੇਵ ਨ ਸੇਵ ਕਮਾਣੀ॥
ਮਾਂ ਪਿਉ ਪਰਹਰਿ ਨਾਵਣਾ ਅਠਸਠਿ ਤੀਰਥ ਘੁੰਮਣ ਵਾਣੀ॥
ਮਾਂ ਪਿਉ ਪਰਹਰਿ ਕਰੈ ਦਾਨ ਬੇਈਮਾਨ ਅਗਿਆਨ ਪਰਾਣੀ॥
ਮਾਂ ਪਿਉ ਪਰਹਰਿ ਵਰਤ ਕਰਿ ਮਰਿ ਮਰਿ ਜੰਮੈ ਭਰਮ ਭੁਲਾਣੀ॥
ਗੁਰੁ ਪਰਮੇਸਰੁ ਸਾਰੁ ਨ ਜਾਣੀ॥੧੩॥੩੭॥ *(ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ)*

ਮਾਂ ਦੀ ਹਰ ਲੋੜ ਠੁਕਰਾ ਕੇ ਤੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਕੇ ਜੋ ਦਾਨ ਪੁੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਦਾਨੀ ਨਹੀਂ, ਬੇਈਮਾਨ ਹੈ। ਜਦ ਮਾਂ ਬਾਪ ਪ੍ਰਤੀ ਬੇਈਮਾਨ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਤੀ ਈਮਾਨਦਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਕੁਛ ਐਸੇ ਨਿਯਮ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਪਤਨੀ ਪਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਵਰ ਸਮਝੇ ਤੇ ਪਤੀ ਦੇਵੀ ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਵੇ। ਹੁਣ ਇਕ ਨੂੰ ਦੇਵੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਵਰ (ਦੇਵਤਾ) ਦਿਖਾਈ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਘਰ ਜੰਨਤ ਬਣ ਗਿਆ। ਘਰ ਹੀ ਈਸ਼ਵਰੀ ਮੰਦਰ (ਧਰਮਸਾਲ) ਬਣ ਗਿਆ ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਜੇਕਰ ਪਤੀ ਨੂੰ ਪਤਨੀ ਡਾਇਣ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਵੇ ਤੇ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਪਤੀ ਭੂਤ ਦਿਖਾਈ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਨਰਕ ਵਿਚ ਜੀ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਰਕ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।

ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਤਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਬਾਹਰ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਦੀ ਹੋਈ ਸੀ ਪਰ ਸਭ ਕੁਛ ਮਾਇਆ ਦੀ ਹਨੇਰੀ ਵਿਚ ਉੱਡ-ਪੁੱਡ ਗਿਆ। ਜਦ ਕੋਈ ਓਪਰੇ ਮਨੁੱਖ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਤਾਂ ਇਹ ਨਿਯਮ ਬਣੇ ਸਨ ਕਿ ਦੋਨੋਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ 'ਰਾਮ ਰਾਮ' ਬੁਲਾਉਣ। ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਰਾਮ ਨੂੰ ਵੇਖਣ। ਜਦ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਰਾਮ ਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੁਣ ਧੋਖਾ ਦੇਣਾ, ਛਲ ਕਪਟ ਕਰਨਾ ਕਠਿਨ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿਚ ਨਿਯਮ ਬਣੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦ ਆਂਵਦੇ ਹੋਏ ਦੋ ਗੁਰਸਿੱਖ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਤਾਂ ਉਹ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫ਼ਤਹਿ' ਯਾ 'ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ' ਬੁਲਾਉਣ। ਅਗਰ ਅਕਾਲ ਹੀ ਸਤਿ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਓਪਰੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜਦ ਇਹ ਸਭ ਕੁਛ ਨਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਵੀ ਬੇਗਾਨੇ ਹਨ ਤੇ ਬੇਗਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਕਸ਼ਟਦਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਕੋਈ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਰਿਵਾਰ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਸੁਹਾਵਣਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

ਸਭੁ ਕੋ ਮੀਤੁ ਹਮ ਆਪਨ ਕੀਨਾ ਹਮ ਸਭਨਾ ਕੇ ਸਾਜਨ॥
ਦੂਰਿ ਪਰਾਇਓ ਮਨ ਕਾ ਬਿਰਹਾ ਤਾ ਮੇਲੁ ਕੀਓ ਮੇਰੈ ਰਾਜਨ॥
(ਧਨਾਸਰੀ ਮ: ੫, ਪੰਨਾ 671)

ਜਦ ਸਭ ਕੁਛ ਆਪਣਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਮਨ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਨਸੀਬ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਬਿਆਨ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ।

ਇਹ ਆਮ ਬੰਦੇ ਦਾ ਰੋਜ਼ਮਰਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਸੁੱਖ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਚੈਨ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਰਾਏ ਦੇ ਘਰ ਯਾ ਓਪਰੇ ਘਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਪਰ ਜਦ ਕੋਈ ਪਰਾਇਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਸਭ ਕੁਝ ਆਪਣਾ ਹੈ, ਐਸੀ ਮਨ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਬਣ ਗਈ ਤਾਂ ਜੀਵਨ ਅਨੰਦ-ਮਈ ਹੋ ਜਾਂਦਾਂ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਕ ਐਸਾ ਵੀ ਦੁਖਾਂਤ ਦੌਰ ਲੰਘਿਆ ਹੈ ਜਦ ਆਪਣੀ ਸਵਾਰਥ ਸਿਧੀ ਲਈ ਮਨੁੱਖ, ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਵਿਕਸਤ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਅੱਜ ਵੀ ਐਸੇ ਹਾਦਸੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਸਵਾਰਥ ਸਿਧੀ ਲਈ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਕੈਸਾ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦਾ ਪੱਥਰ ਦਿਲ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਦ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੱਸਦੇ ਨੱਚਦੇ ਹੋਏ ਕਿਸੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬਲੀ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਮਨੁੱਖ ਜੈਸਾ ਆਪ ਪੱਥਰ ਦਿਲ ਸੀ, ਵੈਸੇ ਹੀ ਪੱਥਰ ਦੇ ਭਗਵਾਨ ਬਣਾ ਲਏ।

ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕ ਐਸਾ ਦੌਰ ਲੰਘਿਆ ਹੈ ਜਦ ਹਰ ਸ਼ਹਿਰ ਕਸਬੇ ਵਿਚ ਨਗਰ ਬੰਧੂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਨਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਬਿਨਾਂ ਸੰਕੋਚ ਇਹ ਸਭ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਚੱਲਦਾ ਸੀ। ਨਗਰ ਬੰਧੂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨਗਰ ਬੰਧੂ ਕੋਲ ਆਵਣ ਵਾਲੇ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵੈਸ਼ਜ ਬ੍ਰਿਤੀ ਪਨਪੀ ਜੋ ਅੱਜ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਸ ਪੇਸ਼ੇ ਵਿਚ ਪੁਰਸ਼ ਦਰਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਭੋਲੀ ਭਾਲੀ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗ਼ਰੀਬੀ, ਮਜਬੂਰੀ ਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਉਠਾ, ਵੇਸਵਾ ਬਣਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਨੱਬੇ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਜਬਰਨ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਕਿਤਨਾ ਦਰਿੰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਇਕ ਵਸਤੂ ਸਮਝ, ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਰੱਖ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਐਸੀ ਨਾਰੀ ਅਗਰ ਆਪਣਾ ਪਵਿੱਤਰ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ।

ਗ਼ਰੀਬ ਤੇ ਕ੍ਰਿਤੀ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਇਥੇ ਸ਼ੂਦਰ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਹੱਥ ਨਾਲ ਕ੍ਰਿਤ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਉਪਜੀਵਕਾ ਚਲਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸ਼ੂਦਰ ਗਿਣੇ ਗਏ। ਜੋ ਪੈਰਾਂ ਲਈ ਜੁੱਤੀਆਂ ਬਣਾਵੇ ਉਹ ਸ਼ੂਦਰ, ਜੋ ਸਿਰ ਵਿਚ ਜੁੱਤੀਆਂ ਮਾਰੇ ਉਹ ਪੂਜਨੀਕ। ਜੋ ਤਨ ਢਕਣ ਲਈ ਕਪੜੇ ਬਣਾਵੇ, ਉਹ ਜੁਲਾਹਾ—ਸ਼ੂਦਰ। ਪਰ ਜੋ ਤਿੰਨ ਕਪੜੇ ਲਾਹ ਕੇ ਨਗਨ ਕਰੇ, ਉਹ ਪੂਜ ਸੀ। ਜੋ ਰਹਿਣ ਲਈ ਮਕਾਨ ਬਣਾਵੇ, ਉਹ ਰਾਜ ਮਿਸਤਰੀ ਸ਼ੂਦਰ, ਪਰ ਜੋ ਬਣੇ ਬਣਾਏ ਮਕਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਢਾਹਵੇ, ਉਹ ਪੂਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਤੀ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਕੋਈ

ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਾਲਾ ਵਿਵਹਾਰ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਜੋ ਘਰ ਵਿੱਚੋਂ ਮੈਲਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲੈ ਜਾਵੇ, ਘਰ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰੇ, ਉਹ ਮਿਹਤਰ ਸ਼ੂਦਰ ਸੀ। ਜੋ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਅਨਯਾਇ ਦੀ ਗੰਦਗੀ ਖਿਲਾਰ ਦੂਸ਼ਤ ਕਰੇ, ਉਹ ਪੂਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਐਸੀ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ, ਕਬੀਰ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਆਪ ਨੇ ਵਰਨ-ਵੰਡ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਇਕਬਾਲ ਜੈਸੇ ਸ਼ਾਇਰ ਨੂੰ ਕਹਿਣਾ ਪਿਆ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਲਈ ਗ਼ਮ-ਖਾਨਾ ਹੈ :

ਆਹ ਸ਼ੂਦਰ ਕੇ ਲੀਏ ਹਿੰਦੁਸਤਾਂ ਗ਼ਮ ਖ਼ਾਨਾ ਹੈ।
ਦਰਦੇ ਇਨਸਾਨੀ ਸੇ ਇਸ ਬਸਤੀ ਕਾ ਦਿਲ ਬੇਗਾਨਾ ਹੈ।

ਅੱਜ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਤਾਂ ਇਸ ਵਰਨ-ਵੰਡ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਪਰ ਵਿਹਾਰ ਐਸਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅੱਜ ਵੀ ਵਰਨ-ਵੰਡ ਬਾਕਾਇਦਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਭਾਈਚਾਰਾ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਮਝੇ ਮੈਂ ਮਨੁੱਖ ਹਾਂ ਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਦਾ ਮੇਰਾ ਕਰਮ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਵਾਕ ਹੈ :

ਜਿਉ ਮਨੁ ਦੇਖਹਿ ਪਰ ਮਨੁ ਤੈਸਾ ॥

(ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਅਸਟਪਦੀਆ ਮਹਲਾ ੧, ਪੰਨਾ 1342)

ਜਿਵੇਂ ਤੂੰ ਸੁਖ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈਂ, ਮਾਨ-ਸਨਮਾਨ-ਇੱਜ਼ਤ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈਂ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਜੋ ਤੂੰ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈਂ, ਇਹ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਵੀ ਸੁਖ, ਮਾਨ-ਸਨਮਾਨ ਮਿਲੇਗਾ। ਬਿਨਾਂ ਦਿੱਤਿਆਂ ਅੱਜ ਤਕ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ :

ਦਿਤਾ ਲਈਐ ਆਪਣਾ ਅਣਦਿਤਾ ਕਛੁ ਹਥਿ ਨ ਆਵੈ ॥੪੭॥੧॥

(ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ)

ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰਕ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਉਦੋਂ ਹੀ ਸੁਖੀ ਹੋਵੇਗਾ ਜਦ ਐਸੀ ਧਾਰਨਾ ਮਨ ਵਿਚ ਬੈਠ ਜਾਏ।

ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸਮਾਜਕ ਢੰਗ ਇਤਨਾ ਵਿਗੜ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬਰਾਤ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਜੋ ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਇਕ ਬਰਾਤ (ਜੰਞ) ਨੂੰ ਬਾਬਰ ਤੇ ਬਾਬਰ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨਾਲ ਤਸ਼ਬੀਹ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਬਰਾਤ (ਜੰਞ) ਜੋ ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਗ ਸੀ, ਇਤਨੀ ਭੈੜੀ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਤਸ਼ਬੀਹ ਹਮਲਾਵਰ ਬਾਬਰ ਨਾਲ ਦੇਣੀ ਪਈ। ਬਾਬਰ ਲਾੜਾ ਤੇ ਸਿਪਾਹੀ ਬਰਾਤੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ (ਧੇਤਾ ਘਰ) ਐਸਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ :

ਪਾਪ ਕੀ ਜੰਞ ਲੈ ਕਾਬਲਹੁ ਧਾਇਆ,
ਜੋਰੀ ਮੰਗੈ ਦਾਨੁ ਵੇ ਲਾਲੋ ॥ *(ਪੰਨਾ 722)*

ਲਾੜੇ ਦਾ ਸਿਹਰਾ (ਤਾਜ) ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਤਲਵਾਰ, ਸਰਬਾਲਾ ਮਾਨੋ ਵਜ਼ੀਰ, ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਤਲਵਾਰ। ਅੱਗੇ ਬਰਾਤੀ ਮਾਨੋ (ਸਿਪਾਹੀ) ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਧੋਤੇ ਘਰ ਤੇ ਲਾੜੇ ਦੇ ਮਾਂ ਪਿਓ ਮੂੰਹੋਂ ਮੰਗਦੇ ਹਨ ਇਤਨਾ ਧਨ, ਇਤਨਾ ਸੋਨਾ ਤੇ ਇਤਨੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇਣੀਆਂ ਪੈਣਗੀਆਂ। ਬਰਾਤੀ ਤਾਂ ਖਾਣ ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਤੇ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੁੱਟ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਥੋੜੀ ਥੋੜੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਝਗੜਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ। ਧੋਤੇ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਦੀਨ ਬਣ ਕੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਖੜਾ ਹੋਣਾ ਤੇ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗੀ ਜਾਣੀ— ਕੈਸਾ ਇਹ ਗੰਦਾ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਹੈ ?

ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੋਚਦਾ—ਜਿਸ ਨੇ ਬੱਚੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ, ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਹੋਰ ਕੀ ਲੈਣਾ ਹੈ ? ਪਰ ਹਮਲਾਵਰ ਜ਼ਹਿਨੀਅਤ ਤਾਂ ਇਕ ਹੀ ਮੁੱਦਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ—ਲੁੱਟਣਾ ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰਨਾ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਲੜਕੀ ਦਾ ਜਨਮ ਅੱਜ ਵੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਬੂਲਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਦਾਨ ਸ਼ਬਦ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਲੜਕੀ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਥੋੜੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦਾ ਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ? ਇਹ ਤਾਂ ਦੋ ਰੂਹਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਮੇਲ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਧਾਰਾ ਚੱਲਦੀ ਰਹੇ। ਸਮਾਜਕ ਰਸਮਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਅਤੀ ਪਵਿੱਤਰ ਰਸਮ ਸੀ, ਵਿਵਾਹ ਦੀ, ਆਨੰਦ ਕਾਰਜ ਦੀ, ਉਹ ਘੋਰ ਦੁਨਿਆਵੀ ਹਵਸ ਕਰਕੇ ਅਪਵਿੱਤਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਕਲਹਿ ਦੀ ਖਾਨ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬੱਚੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ ਅਹਿਸਾਨ-ਮੰਦ ਹੋਣ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਘਰੇਲੂ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪਾਵਨ ਬਣਾ ਸਕਾਂਗੇ।

ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ

ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਵਤ ਹੈ, ਸਦੀਵੀ ਹੈ ਔਰ ਧਰਮ ਇਕ ਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਇਕ ਨਾਲ ਜੁੜਨਾ ਜੋ ਸਦੀਵੀ ਹੈ। ਅਮਰ, ਸਤ-ਚਿੱਤ-ਆਨੰਦ ਹੈ, ਨਿਰਭਉ ਨਿਰਵੈਰ ਹੈ। ਐਸੇ ਇਕ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਦਾ ਜੋ ਉਪਾਉ ਹੈ, ਉਹ ਧਰਮ ਕਹਿਲਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅਗਿਆਨ ਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਧਰਮ ਦੀ ਵੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਵਿਗਾੜਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਵਾਰਥੀਆਂ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਰਸਮਾਂ ਚੱਲੀਆਂ, ਤਿਵੇਂ ਅਗਿਆਨਤਾ ਕਰਕੇ ਅਧਰਮ ਹੀ ਧਰਮ ਜਾਣ ਪੂਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਵ ਕੁਛ ਐਸਾ ਹੈ, ਇਹ ਡਰ ਦਾ ਮਾਰਿਆ ਝੁਕਦਾ ਹੈ ਯਾ ਲੋਭ-ਵੱਸ ਹੋ, ਪੂਜਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੋਂ ਕੁਛ ਮਿਲੇ, ਮਨੁੱਖ ਉਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਖੋਹ ਲਵੇ, ਡਰ ਕਰਕੇ ਉਸ ਅੱਗੇ ਵੀ ਝੁਕਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਕੁਛ ਤਾਰਕਿਕ ਜੋ ਐਸਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਡਰ ਯਾ ਲੋਭ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਕੁਛ ਤਥਾਕਥਿਤ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਪਰ ਧਰਮ ਈਸ਼ਵਰ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਧਰਮ ਉਹ ਜੋ ਗਿਆਨ ਆਸ਼੍ਰਿਤ ਹੈ। ਜੋ ਲੋਭ ਤੇ ਡਰ 'ਤੇ ਖੜਾ ਹੈ, ਉਹ ਧਰਮ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਲੋਭ ਤੇ ਡਰ ਅਗਿਆਨ ਕਰਕੇ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਧਰਮ ਅਗਿਆਨ 'ਤੇ ਖੜਾ ਹੈ, ਉਹ ਧਰਮ ਨਹੀਂ। ਧਰਮ ਦੀ ਆਧਾਰ-ਸ਼ਿਲਾ ਗਿਆਨ ਹੈ ਪਰ ਤਥਾਕਥਿਤ ਧਾਰਮਿਕ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਜਿਤਨਾ ਅਗਿਆਨ ਹੈ, ਉਤਨਾ ਸ਼ਾਇਦ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬਾਕੀ ਪਹਿਲੂਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਦਰੱਖ਼ਤਾਂ ਦੇ ਫਲ ਫੁੱਲ ਖਾਣ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਯਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਖ਼ਾ ਤੇ ਪੱਤ ਕਿਸੇ ਰੋਗ ਨੂੰ ਕੱਟਣ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਹੋਏ ਤਾਂ ਉਹ ਦਰੱਖ਼ਤ ਵੀ ਪੂਜੇ ਗਏ। ਦਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਜਾਣ ਪੂਜਾ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਸੁੱਕੀ ਸੜੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਬੱਦਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬੂੰਦਾਂ ਪਈਆਂ ਤਾਂ ਕੁਝ ਹਰਿਆਵਲ ਹੋਈ। ਸੋ ਇੰਦਰ ਦੇਵਤਾ (ਬੱਦਲ) ਪੂਜਿਆ ਗਿਆ :

ਜਿਨਿ ਏਹੁ ਮੇਘੁ ਪਠਾਇਆ ਤਿਸੁ ਰਾਖਹੁ ਮਨ ਮਾਂਹਿ॥

(ਸਲੋਕ ਮ: ੩, ਪੰਨਾ 1280)

ਪਰ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਤੇ ਜਿਥੋਂ ਮੀਂਹ ਪੈਂਦਾ, ਉਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ। ਪਹਾੜ ਪੂਜੇ ਗਏ ਤੇ ਸਾਗਰ ਪੂਜੇ ਗਏ। ਅਗਿਆਨ ਇਤਨਾ ਪ੍ਰਬਲ ਕਿ ਪਸ਼ੂ ਵੀ ਪੂਜੇ ਗਏ। ਨਾਗ ਨੂੰ ਦੇਵਤਾ ਜਾਣ ਪੂਜਾ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਤਿਉਹਾਰ ਨਾਗ ਪੰਚਮੀ ਵੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਿਨ ਸੱਪਾਂ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਪਿਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਊ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੋਈ ਤੇ ਸ਼ੇਰ ਵੀ ਪੂਜੇ ਗਏ। ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਨੂੰ ਪੂਜੀਏ ਤਾਂ ਸੁਰਤ ਉੱਚੀ ਉਠਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਬੁਲੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਛੂੰਹਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੇਕਰ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਨੀਵਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਜੀਏ ਤਾਂ ਜੀਵਨ ਰਸਾਤਲ ਵਿਚ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਅਸ਼ਰਫੁਲ-ਮਖ਼ਲੂਕਾਤ ਹੈ। ਜੀਵਾਂ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਹੈ—'ਇਸੁ ਧਰਤੀ ਮਹਿ ਤੇਰੀ ਸਿਕਦਾਰੀ'—ਪਰ ਧਰਤੀ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਪਸ਼ੂਆਂ ਤੇ ਬਨਸਪਤੀ ਪਿੱਪਲ, ਜੰਡ, ਤੁਲਸੀ ਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਬਿਰਖਾਂ ਨੂੰ ਪੂਜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਤਨੀ ਪ੍ਰਬਲ ਚੇਤਨਾ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਪਰ ਇਹ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਅਚੇਤ ਤੇ ਜੜ੍ਹ ਨੂੰ ਪੂਜਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਪੂਜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਧਾਰਮਿਕ ਪੈਂਡਾ ਲੰਬਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਪੰਛੀ ਗਰੁੜ, ਹੰਸ, ਮੋਰ ਇਤਿਆਦਿਕ ਪੂਜੇ ਗਏ। ਗਰੁੜ ਤਾਂ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਬਣ ਗਏ।

ਫਿਰ ਵਾਰੀ ਆਈ ਗ੍ਰਹਿ ਨਛੱਤਰਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੀ। ਸੋ ਸੂਰਜ ਚੰਦ ਤਾਰੇ ਸਾਰੇ ਗ੍ਰਹਿ, ਉਪਗ੍ਰਹਿ ਪੂਜੇ ਗਏ ਔਰ ਪੂਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖ਼ੂਬੀਆਂ ਵੇਖੀਆਂ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਭਗਵਾਨ ਜਾਣ ਪੂਜੇ ਗਏ। ਜਦ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਨਾ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਤਸਵੀਰ ਮੂਰਤੀ ਯਾ ਮੜ੍ਹੀ ਕਬਰ ਪੂਜੀ ਗਈ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਵਿਆਪਕ ਧਾਰਮਿਕ ਤਿਉਹਾਰ ਹੈ ਦੀਵਾਲੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਮੂਹਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਮਨਾਂਦੇ ਹਨ। ਦੀਵਾਲੀ ਨਾਲ ਹਰ ਕੌਮ ਦਾ ਕੁਛ ਨਾ ਕੁਛ ਧਾਰਮਿਕ ਨਾਤਾ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਦਿਨ ਵੱਡੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਖਮੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਧਨ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੋਕੀਂ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਰੁਪਏ ਦੁੱਧ ਵਿਚ ਧੋ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਧਾਰਮਿਕ ਤਿਉਹਾਰ ਦੀਵਾਲੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦਿਨ ਪੂਜਾ ਧਨ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਧਨ ਭਗਵਾਨ ਹੈ। ਐਸੀ ਧਾਰਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੈ। ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਵੀ ਧਨ ਨੂੰ ਇਤਨੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਿਤਨੀ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਧਰਮ, ਈਮਾਨ, ਭਗਵਾਨ ਪੈਸਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਧਨ ਕਰਕੇ ਹੈ। ਧਨ ਕੋਲ ਹੈ ਤਾਂ ਪੂਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਧਨ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਤਿਆਗੀ ਜਾਣ ਪੂਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਮਹਿਮਾ ਧਨ ਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਧਨ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ

ਕਿਤਨੀਆਂ ਨਵ-ਵਿਆਹੁਤਾ ਅੱਗਾਂ ਨਾਲ ਸਾੜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਧਨਵਾਨ ਦੀ ਪੂਜਾ-ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਟਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਧਨ ਦੀ ਪੂਜਾ-ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਟਾ ਹੈ। ਨਾਸਤਿਕ ਤੇ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਢੰਗ ਦੀ ਪੂਜਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਮਨੁੱਖ ਪੂਜਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਵੈਸਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

ਜੈਸਾ ਸੇਵੈ ਤੈਸੋ ਹੋਇ॥ *(ਗਉੜੀ ਮਹਲਾ ੧, ਪੰਨਾ 223)*

ਪਸ਼ੂ-ਜੂਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਆਇਆ ਮਨੁੱਖ, ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਨਾ ਉਠ ਸਕਿਆ। ਪਸ਼ੂਆਂ ਤੇ ਜੀਵਾਂ 'ਤੇ ਦਇਆ ਕਰਨੀ ਤਾਂ ਧਰਮ ਹੈ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗਾ ਬਣਾਨਾ ਹੈ।

ਧਾਰਮਿਕ ਦੇਸ਼ ਕਹਿਲਾਣ ਵਾਲਾ ਭਾਰਤ ਜੋ ਧਾਰਮਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉੱਚਾ ਨਾ ਉਠ ਸਕਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਇਹ ਵੀ ਕਾਰਨ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਨੀਵਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਜਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੇਸ਼ ਧਾਰਮਿਕ ਮੰਦਰਾਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ, ਧਾਰਮਿਕ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ। ਜਿਤਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮੰਦਰ ਇਥੇ ਹਨ, ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪਰ ਜਿਤਨਾ ਅਧਾਰਮਿਕ ਬੰਦਾ ਇਥੇ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਝੂਠ, ਕਠੋਰਤਾ, ਬੇਈਮਾਨੀ, ਸਵਾਰਥ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਬਲੀ ਅੱਜ ਵੀ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਕਾਲੀ ਦੇ ਮੰਦਰ ਕਲਕੱਤੇ ਤੇ ਕਾਮਾਖਯਾ ਦੇਵੀ ਦਾ ਮੰਦਰ ਗੋਹਾਟੀ ਵਿਚ ਅੱਜ ਵੀ ਸਵੇਰੇ ਬੱਕਰਿਆਂ ਯਾ ਸੰਢਿਆਂ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਦੁਆਰ ਖੁੱਲ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਗੁਪਤ ਅੰਗ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਜਾਣ ਪੂਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਗੁਪਤ ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਪਿੱਛੇ ਜੋ ਕਹਾਣੀਆਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੂਰ ਦਾ ਵੀ ਸੰਬੰਧ ਧਰਮ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜੁੜਦਾ। ਇਥੇ ਮਨੁੱਖੀ ਕਾਮ-ਲੀਲ੍ਹਾ ਦੇ ਵੀ ਅਨੰਤ ਮੰਦਰ ਹਨ। ਖਜੂਰਾਹ, ਕੋਟਾਰ ਤੇ ਜਗਨਨਾਥ ਪੁਰੀ ਦੇ ਮੰਦਰ ਜੀਂਵਦੇ ਸਬੂਤ ਹਨ। ਕਾਮ-ਲੀਲ੍ਹਾ, ਰਾਮ-ਲੀਲ੍ਹਾ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਪਾਪ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੀ ਚਾਦਰ ਪਹਿਨਾ, ਪੁੰਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖਤਾ ਅਜੇ ਬੌਧਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੂਰਨ ਉੱਨਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਇਸ ਲਈ ਅਧਰਮ ਵੀ ਧਰਮ ਜਾਣ, ਪੂਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਿੰਨ ਧਾਰਮਿਕ ਫ਼ਿਰਕੇ ਬਹੁਤ ਉਜਾਗਰ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀ ਕਾਜ਼ੀ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੇ ਜੋਗੀ ਸਨ। ਕਾਜ਼ੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਝੂਠ 'ਤੇ ਖੜੀ ਸੀ। ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਠੱਗਣਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਧੰਧਾ ਸੀ। ਜੋਗੀ ਕੋਲ ਜੀਵਨ ਦੀ ਹੀ ਜੁਗਤ ਨਹੀਂ ਸੀ:

ਕਾਦੀ ਕੂੜੁ ਬੋਲਿ ਮਲੁ ਖਾਇ॥
ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਨਾਵੈ ਜੀਆ ਘਾਇ॥

ਜੋਗੀ ਜੁਗਤਿ ਨ ਜਾਣੈ ਅੰਧੁ॥

ਤੀਨੇ ਓਜਾੜੇ ਕਾ ਬੰਧੁ॥ *(ਧਨਾਸਰੀ ਮਹਲਾ ੧, ਪੰਨਾ 662)*

ਪਹਾੜਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਮਲ ਝਰਨੇ ਫੁੱਟਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜਦ ਉਹ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਆਂਵਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਗੰਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਿਰਮਲ ਝਰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਮਲੀਨ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

ਅੱਜ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਗੰਗਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮੈਲੀ ਨਦੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਗੰਗਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪਾਪਾਂ ਦੀ ਮੈਲ ਦੂਰ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਹੁਣ ਲੋਕੀਂ ਗੰਗਾ ਮਈਆ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਜੁਟੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਧਾਰਮਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਓਪਰਾ ਬੇਗਾਨਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ :

ਨਾ ਕੋ ਬੈਰੀ ਨਹੀ ਬਿਗਾਨਾ ਸਗਲ ਸੰਗਿ ਹਮ ਕਉ ਬਨਿ ਆਈ॥

(ਕਾਨੜਾ ਮਹਲਾ ੫, ਪੰਨਾ 1299)

ਪਰ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਜਿਤਨੀ ਨਫ਼ਰਤ ਪਨਪੀ ਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਜਿਤਨਾ ਖ਼ੂਨ-ਖ਼ਰਾਬਾ ਤੇ ਠੱਗੀ ਹੋਈ, ਉਸ ਨੇ ਕੁਛ ਬੌਧਿਕ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਇਤਨਾ ਘਾਤ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਧਰਮ ਤੋਂ ਹੀ ਇਨਕਾਰੀ ਹੋ ਗਏ। ਰੂਸ ਵਿਚ ਪਾਦਰੀਆਂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ, ਬੋਧ ਮੱਠਾਂ ਦੇ ਲੋਭੀ ਮਹੰਤਾਂ ਕਰਕੇ ਚੀਨ ਵਿਚ ਨਾਸਤਿਕਤਾ ਵਧੀ। ਗਿਰਜੇ ਮਸਜਿਦਾਂ ਤੇ ਬੋਧ ਮਠ ਚੀਨ ਰੂਸ ਵਿਚ ਸੁੰਨੇ ਹੋ ਗਏ।

ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਜੋ ਸਵਾਰਥ-ਸਿਧੀ 'ਤੇ ਖੜੇ ਹਨ, ਧਰਮ ਮਹਿਜ਼ ਧੰਧਾ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਵਿਰਤੀ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਤੇ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖਿਆਂ ਅੰਦਰ ਧਰਮ ਤੋਂ ਗਿਲਾਨੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ—ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰੇ ਵੀਚਾਰਾਂ 'ਤੇ ਖੜਾ ਧਰਮ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਝੋਲੀ ਪਾਇਆ ਪਰ ਅੱਜ ਇਸ ਦੀ ਦੀਨ-ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਆਏ ਅਵਤਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਧਰਮ ਦੀ ਆਧਾਰ-ਸ਼ਿਲਾ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ 'ਤੇ ਰੱਖੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੰਪਰਦਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ। ਇਹ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮਾਰਗ ਬਣੇ—ਪਰਮਾਤਮਾ ਤਕ ਪੁੱਜਣ ਦੇ। ਪਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਸਤਿਆਂ 'ਤੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਰਸਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਖ਼ੂਬੀਆਂ ਦੱਸਣ ਲੱਗ ਪਏ ਤੇ ਚੱਲਣਾ ਭੁੱਲ ਹੀ ਗਏ। ਮੰਜ਼ਿਲ ਤਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਇਕੋ ਸੀ ਪਰ ਰਸਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਨਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਸਤਿਆਂ 'ਤੇ ਚੱਲ ਕੇ ਸਾਗਰ ਤਕ ਪੁੱਜਦੀਆਂ ਹਨ, ਤਿਵੇਂ ਧਰਮ ਤਾਂ ਇਕ ਸੀ—ਪਰਮਾਤਮਾ ਤਕ

ਪੁੱਜਣਾ—ਪਰ ਧਰਮ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਨ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਸ ਵਿਚ ਰਸਤਿਆਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਵੱਡੇ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ, ਰਸਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਖ਼ੂਬੀਆਂ ਦੱਸਦਿਆਂ ਇਕ ਦੂਜੇ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖ ਰਸਤਾ (ਧਰਮ) ਬਦਲ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਗੁਜ਼ਰੀ ਧਾਰਮਿਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਜਾਈਂ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਨਵੇਂ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲੈ, ਫਿਰ ਯਾਤਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਦਫ਼ਾ ਤਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਰਸਤਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਕੱਟ ਜਾਂਦੀ ਸੀ:

ਸੋਤੇ ਮੇਂ ਕਟ ਗਈ ਕੁਛ ਗੁਨਾਹੋਂ ਮੇਂ ਕਟ ਗਈ।
ਰੋਤੇ ਮੇਂ ਕਟ ਗਈ ਕੁਛ ਆਹੋਂ ਮੇਂ ਕਟ ਗਈ।
ਮੰਜ਼ਿਲ ਪੇ ਚਲਨੇ ਵਾਲੇ ਮੰਜ਼ਿਲ ਪੇ ਜਾ ਲਗੇ;
ਰਾਹਿ ਬਦਲਨੇ ਵਾਲੋਂ ਕੀ ਰਾਹੋਂ ਮੇਂ ਕਟ ਗਈ।

ਅਕਸਰ ਰਸਤੇ ਬਦਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਰਸਤਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕੱਟ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਰਸਤਿਆਂ ਦੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕਦਮ ਰੋਕ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਜੋ ਰਸਤਿਆਂ 'ਤੇ ਚੱਲੇ ਸਨ ਹੁਣ ਰਸਤਿਆਂ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗ਼ੁਬਾਰ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਰਸਤਿਆਂ 'ਤੇ ਕੋਈ ਚੱਲ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ:

ਕਾਫ਼ਿਲੇ ਯਾ ਬੜ ਗਏ ਯਾ ਮਿਟ ਗਏ।
ਅਬ ਤੋ ਗ਼ੁਬਾਰ ਹੀ ਗ਼ੁਬਾਰ ਹੈ।

ਹਕੀਕਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਸਤਿਆਂ 'ਤੇ ਕੋਈ ਚੱਲੇ ਹੀ ਨਾ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਸਤਿਆਂ ਨੂੰ ਉਜੜਿਆ ਹੋਇਆ ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਅੱਜ ਧਨ ਪਦ-ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਟਾ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਰਸਤਿਆਂ 'ਤੇ ਬੜੀ ਭੀੜ ਹੈ ਪਰ ਧਰਮ ਦੇ ਰਸਤੇ ਉਜੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਕਦੀ ਐਸਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਚੌਕ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਇਕ ਮੋਚੀ (ਚੁਮਾਰ) ਜੁੱਤੀਆਂ ਗੰਢਦਾ ਆਪਣਾ ਦਿਲ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਵੀ ਰੱਬ ਨਾਲ ਗੰਢ ਦੇਂਦਾ ਸੀ। ਅੱਜ ਮੋਚੀ ਤਾਂ ਹਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਚੌਂਕ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ।

ਕਪੜੇ ਬੁਣਦਾ ਹੋਇਆ ਜੋ ਆਪਣਾ ਮਨ ਵੀ ਰੱਬ ਨਾਲ ਬੁਣ ਛੱਡਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਜੁਲਾਹੇ ਕਬੀਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੁਰਲੱਭ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਕਪੜਿਆਂ ਨੂੰ ਰੰਗਦਾ ਰੰਗਦਾ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵੀ ਰੱਬੀ ਰੰਗਣ ਨਾਲ ਰੰਗ ਛਡਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਛੀਂਬਾ ਨਾਮਦੇਵ ਅੱਜ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ।

ਬੈਰਾਗੀ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਘੁੰਮਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰਾਮਾਨੰਦ ਪਰਮਾਨੰਦ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਨਿਮਾਜ਼ੀ ਤਾਂ ਅਨੰਤ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਾਬੇ ਫ਼ਰੀਦ ਜੈਸਾ ਨਿਮਾਜ਼ੀ ਲੱਭਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ।

ਜੋ ਰਬਾਬ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਸੁਰ ਕਰ ਕੇ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਤਰਬਾਂ ਵੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਕੀਰਤਨੀਆ ਮਰਦਾਨਾ ਅੱਜ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ।

ਗ੍ਰੰਥੀ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਾਬੇ ਬੁੱਢੇ ਯਾ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੈਸਾ ਇਕ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿਚ ਕਥਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਨੰਤ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੈਸੇ ਬਾ-ਦਲੀਲ ਕਥਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦੇ।

ਹਰੀਸ਼ ਚੰਦਰ, ਕਰਣ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੈਸੇ ਦਾਨੀ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਏ।

ਜਨਕ ਜੈਸੇ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਉਦਾਸੀ ਲੱਭਣੇ ਦੁਰਲੱਭ ਹਨ। ਭਾਈ ਮੰਝ ਤੇ ਭਾਈ ਸਾਲ੍ਹੋ ਜੈਸੇ ਪਰਉਪਕਾਰੀ, ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਕੌਰ ਤੇ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੈਸੇ ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਅੱਖਾਂ ਤਰਸ ਗਈਆਂ। ਸੋ ਰਸਤੇ ਤਾਂ ਬਣੇ ਪਏ ਹਨ ਪਰ ਰਸਤਿਆਂ 'ਤੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਰਸਤੇ ਇਸ ਵਕਤ ਉਜੜੇ ਪਏ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਰਸਤਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਪੁੱਜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਧਰਮ ਦੀ ਆਧਾਰ-ਸ਼ਿਲਾ ਦਇਆ 'ਤੇ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਹਰ ਜੀਵ 'ਤੇ ਦਇਆ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅਧਿਆਤਮ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਫਲ ਦਇਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੀ। ਦੂਜੇ 'ਤੇ ਦਇਆ ਕਰ ਕੇ ਨਿਰਬਾਣ-ਪਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਜੀਵਨ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਸੀ। ਬੁੱਧ ਨੇ ਵਰਨ ਵੰਡ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸ਼ੂਦਰ ਕਹਿਣਾ, ਛੋਟਾ ਕਹਿਣਾ, ਇਹ ਹਿੰਸਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਆਪ ਨੇ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ। ਬੋਧੀਆਂ ਨੇ ਜਦ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਵਰਨ ਤੇ ਜਾਤ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਤੋੜਿਆ ਤਾਂ ਕੁਛ ਦਿਨਾਂ ਬਾਦ ਬੋਧੀਆਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਵਰਨ-ਵੰਡ ਦੇ ਹਾਮੀਆਂ ਨੇ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਇਹ ਆਵਾਜ਼ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈ ਤੇ ਲੱਖਾਂ ਬੋਧੀ ਭਿਖਸ਼ੂ ਜ਼ਿੰਦਾ ਜਲਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਦਇਆ ਹੀ ਧਰਮ ਹੈ—ਐਸਾ ਆਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਆਪਕ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਟਿਕ ਨ ਸਕੇ ਤੇ ਬੋਧ ਭਿਖਸ਼ੂ ਜੋ ਬਚ ਗਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚੀਨ, ਜਾਪਾਨ, ਸਿਆਮ, ਕੋਰੀਆ, ਲਾਊਸ, ਕੰਬੋਡੀਆ ਤੇ ਵੀਅਤਨਾਮ ਵਿਚ ਪਨਾਹ ਲਈ। ਉਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਪਸਰੇ ਲੇਕਿਨ ਮੂਲ ਆਧਾਰ-ਸ਼ਿਲਾ ਦਇਆ ਖੋਹ ਗਈ। ਅੱਜ ਬੋਧ ਧਰਮ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ, ਮੂਲ ਤੱਤ ਖੋਹ ਗਿਆ। ਬੋਧ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਭਿਅੰਕਰ ਹਿੰਸਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਨੇ ਧਰਮ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਮਰਯਾਦਾ 'ਤੇ ਰੱਖੀ ਔਰ ਆਪ ਨੂੰ ਮਰਯਾਦਾ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ ਅਵਤਾਰ ਆਖਿਆ ਗਿਆ। ਮਰਯਾਦਾ ਸਮਾਜਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦੁਨੀਆ 'ਤੇ ਉਸ ਵਕਤ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਜੋ

ਅੱਜ ਕਾਫ਼ੂਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਅੱਜ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਰਾਮ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਦੀ ਝਲਕ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਭਾਈ ਦਾ ਭਾਈ ਨਾਲ ਵਿਵਾਦ, ਪਿਉ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਮਨ-ਮੁਟਾਉ ਤੇ ਚੰਦ ਪੈਸਿਆਂ ਦਾ ਲਾਲਚ ਜੋ ਦਹੇਜ ਕਹਿਲਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਪਿੱਛੇ ਜ਼ਿੰਦਾ ਅਗਨ-ਭੇਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਨਾਰੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਵਾਹ ਕਰ ਲਿਆਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਦੁਖਤ ਘਟਨਾ ਰੋਜ਼ ਕਿਧਰੇ ਨਾ ਕਿਧਰੇ ਘਟਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਧਰਮ ਫੋਕੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੀ ਆਗੋਸ਼ ਜਾ ਸੁੱਤੀ।

ਦੁਆਪਰ ਯੁਗ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੰਦੇਸ਼ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਜੀਵਨ ਇਕ ਲੀਲ੍ਹਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਪਰਿਵਾਰ ਇਕ ਲੀਲ੍ਹਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਖੇਲ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਤੀਤ ਕਰੋ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਖੇਲ (ਸੁਪਨਾ) ਸਮਝੋ। ਪਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੇ ਜਿਤਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਧਨ-ਸੰਪਦਾ ਤੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਤਨਾ ਤਾਂ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪਕੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵੇਦਿਕ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੱਸਿਆ। ਸਾਰੇ ਦੁੱਖਾਂ ਤੇ ਪਾਪਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਅਗਿਆਨ ਆਖਿਆ। ਅਗਿਆਨ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਹੀ ਪਾਪਾਂ ਤੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਹੈ। ਸੋ ਗਿਆਨ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੇਦਿਕ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਕੋਲ ਘੋਰ ਅਗਿਆਨ ਹੈ ਔਰ ਸਮਸਤ ਜੀਵਨ ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਆਸਰੇ 'ਤੇ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਪੱਛਮੀ ਤੇ ਮੱਧ ਪੂਰਬ ਦੇਸ਼ਾਂ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹਜ਼ਰਤ ਈਸਾ ਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਿਆ। ਹਜ਼ਰਤ ਈਸਾ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਪ੍ਰੇਮ ਦੱਸਿਆ, ਬਲਕਿ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਖਿਆ। 'Love is God' ਇਹ ਅਲਫ਼ਾਜ਼ ਈਸਾਈ ਦੁਨੀਆ ਅੰਦਰ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਏ। ਔਰ ਇਹ ਸੱਚਾਈ ਹੈ ਕਿ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੰਬੰਧ ਗੂੜ੍ਹੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਚਾਹੇ ਭਾਸ਼ਾ, ਮਜ਼ਹਬ, ਪ੍ਰਾਂਤ, ਦੇਸ਼, ਰੰਗ-ਰੂਪ, ਨਸਲ ਇਕ ਹੋਵੇ ਪਰ ਪ੍ਰੇਮ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਪੁਖ਼ਤਗੀ ਨਹੀਂ ਆਂਵਦੀ। ਸੱਚ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਕਠੋਰਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਵਣਾ ਔਖਾ ਹੈ। ਉਸ 'ਤੇ ਹਿੰਸਾ ਕਰਨੀ, ਛਲਣਾ, ਧੋਖਾ ਦੇਣਾ ਕਠਿਨ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕੁਛ ਭੇਟ ਕਰਨ ਨੂੰ ਜੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਫ਼ਰਤ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦਾ ਸਭ ਕੁਛ ਖੋਹ ਲੈਣ ਨੂੰ ਜੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਈਸਾਈ ਜਗਤ ਈਸਾ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤਕ ਨੁਕਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਤੋਂ ਖ਼ਾਲੀ ਰਿਹਾ। ਪਰਿਵਾਰਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਝਲਕ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ—ਬੱਚੇ ਮਾਂ ਬਾਪ ਨੂੰ ਛੋਟੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਤਿਆਗ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮਾਂ ਬਾਪ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਚਾਲ੍ਹੀ ਫ਼ੀਸਦੀ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਤਲਾਕ 'ਤੇ ਜਾ ਪੁੱਜਦੀਆਂ ਹਨ।

ਈਸਾਈਆਂ ਨੇ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਦੇ ਹਬਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਗ਼ੁਲਾਮ ਬਣਾ ਜੋ ਜ਼ੁਲਮ ਢਾਹੇ (ਪ੍ਰੇਮ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ) ਈਸਾ ਦੇ ਇਹ ਕੌਲ ਕਾਬਲੇ-ਕਬੂਲ ਨਾ ਹੋਏ।

ਬੇਸ਼ਤਰ ਮੁਲਕਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਜ਼ੁਲਮ ਤੇ ਜਬਰ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਸਭ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਈਸਾ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ 'ਪ੍ਰੇਮ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ', ਇਸ ਨੂੰ ਈਸਾਈਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਈਸਾ ਦੇ ਇਹ ਬੋਲ ਅਗਰ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਢਾਲ ਲਏ ਜਾਵਣ ਤਾਂ ਜੀਵਨ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ-ਮਈ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਂਗਲੀਆਂ 'ਤੇ ਗਿਣੇ ਜਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਅਗਰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਉੱਨਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਬਾਨੀ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਖ਼ੁਦਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਸਲਾਮ 'ਤੇ ਰੱਖੀ। ਇਸਲਾਮ ਤੋਂ ਮੁਰਾਦ 'ਅਮਨ ਸਲਾਮਤੀ ਹੈ', ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਅਮਨ ਸਲਾਮਤੀ ਦੇਹ—ਖ਼ੁਦ ਅਮਨ ਸਲਾਮਤੀ ਨਾਲ ਰਹਿ। ਦਰਅਸਲ ਬਦ-ਅਮਨੀ ਮਾਰ-ਧਾੜ ਇਤਨੀ ਵਿਆਪਕ ਸੀ ਕਿ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਅਮਨ ਸਲਾਮਤੀ 'ਤੇ ਰੱਖਣੀ ਪਈ। ਅਨਪੜ੍ਹ, ਬੁੱਧੂਆਂ ਅੱਗੇ ਵਕਤ ਦੀ ਨਜ਼ਾਕਤ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਐਸੇ ਅਸੂਲ ਰੱਖੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਲੋਕੀ ਅਮਨ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਦੇਣ ਤੇ ਖ਼ੁਦ ਅਮਨ ਨਾਲ ਰਹਿਣ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਵਕਤ ਵਿਆਪਕ ਹਿੰਸਾ ਸੀ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੁਨਿਆਦ ਦਇਆ (ਅਹਿੰਸਾ) 'ਤੇ ਰੱਖੀ। ਅਗਿਆਨ ਇਤਨਾ ਪ੍ਰਬਲ ਸੀ ਕਿ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕਰਕੇ ਵੇਦਿਕ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਆਖਿਆ। ਬੇ-ਮਰਯਾਦਾ ਜੀਵਨ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਨੂੰ ਮਰਯਾਦਾ ਬਣਾਉਣੀ ਪਈ ਔਰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਜਦ ਧਨ-ਸੰਪਦਾ ਤੇ ਖ਼ੁਦ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪਕੜ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋਈ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ 'ਜੀਵਨ ਜਗ ਰਚਨਾ ਸਭ ਲੀਲ੍ਹਾ ਹੈ—ਖੇਲ ਹੈ' ਆਖਣਾ ਪਿਆ। ਸੋ ਅਵਤਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਵਕਤ ਦੀ ਨਜ਼ਾਕਤ ਸਮੇਂ ਦੀ ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਵੇਖ, ਜੀਵਨ ਲਈ ਨਿਯਮ ਬਣਾਏ ਤਾਕਿ ਜੀਵਨ ਅਨੰਦ-ਮਈ ਪ੍ਰਭੂ-ਮਈ ਹੋ ਸਕੇ। ਲੋਕੀ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੇ ਦੱਸੇ ਨਿਯਮ ਭੁੱਲ ਗਏ ਤੇ ਅਵਤਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੂਜਣ ਵਿਚ ਲੱਗ ਗਏ ਤੇ ਇਕ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਵੀ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਾਡਾ ਅਵਤਾਰ ਵੱਡਾ ਹੈ, ਸਾਡਾ ਅਵਤਾਰ ਵੱਡਾ ਹੈ। ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਜੋ ਪੈਗ਼ੰਬਰ ਨਾਮ ਜੁੜਿਆ ਹੈ—ਇਹ ਬੜਾ ਪਿਆਰਾ ਹੈ ਕਿ 'ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਖ਼ੁਦਾ ਦਾ ਪੈਗ਼ਾਮ ਦੇਣ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਸੰਦੇਸ਼-ਵਾਹਕ ਹਾਂ, ਇਸ ਵਿਚ ਅਹੰਕਾਰ ਦੀ ਬੂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਹੈ।'

ਸੋ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਖ਼ੁਦਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਮਨ ਸਲਾਮਤੀ 'ਤੇ ਰੱਖੀ। ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਸਲਾਮਤ ਰਹਿਣ ਦੇ, ਖ਼ੁਦ ਸਲਾਮਤ ਰਹਿ। ਪਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ

ਸ਼ੀਆ-ਸੁੰਨੀ ਫ਼ਸਾਦ ਜੋ ਆਏ ਸਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਮਨ ਮੁਟਾਓ ਤੇ ਝਗੜਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਿਸ਼ਾ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤਨਜ਼ਾਨੀਆਂ ਮੁਲਕ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦਾ ਨਾਮ 'ਦਰ-ਅਸ-ਸਲਾਮ' ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਅਮਨ ਸਲਾਮਤੀ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ। ਪਰ ਮੈਂ ਉਥੇ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਮਨ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗਲੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੋ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਦੇਣ ਤਾਂ ਮਹਾਨ ਸੀ ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਝੋਲੀ ਇਤਨੀ ਛੋਟੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸੰਭਾਲ ਨਾ ਸਕੀ।

ਇਸ ਸਭ ਕੁਛ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਦਾ ਦੌਰ ਆਇਆ। ਨਾਮਦੇਵ, ਕਬੀਰ, ਰਵਿਦਾਸ, ਸਧਨਾ, ਸੈਣ, ਪੀਪਾ, ਜੈ ਦੇਵ, ਆਦਿਕ ਭਾਵਨਾ-ਪੂਰਤ ਗੀਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਭਾਵਨਾ 'ਤੇ ਰੱਖੀ। ਭਾਵ ਹੀ ਗੁਣ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ ਪਰ ਮਨੁੱਖੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਗੀਤ ਰਹਿ ਗਏ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚੋਂ ਭਾਵਨਾ ਧੂੰਏਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਡ ਗਈ।

ਫਿਰ ਆਇਆ ਦੌਰ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ—ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ। ਆਪ ਨੇ ਜਿਸ ਉੱਮਤ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਸਿੱਖ ਰੱਖਿਆ, ਸਿੱਖ ਦਾ ਮਤਲਬ ਜੋ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ, ਜੋ ਸਿੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਕਬੂਲ ਕਰੇ ਕਿ ਮੈਂ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਬੜਾ ਹੀ ਨਿਰਮਾਣ ਸ਼ਬਦ ਚੁਣਿਆ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ। ਸਿੱਖਣਾ ਕੀ ਹੈ ? ਸਿੱਖਣਾ ਹੈ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਤਿ ਨੂੰ। ਜਾਨਣਾ ਹੈ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਤਿ ਨੂੰ। ਮਤਿ ਤੋਂ ਮੁਰਾਦ ਵੀਚਾਰ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਵੀਚਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਹੈ ਤੇ ਸਮਝ ਕੇ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਤਿ ਵਿਚ ਕੀ ਹੈ ? ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਤਿ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ, ਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਤਿ ਵਿਚ ਨਿਰਭਉ ਹੈ, ਨਿਰਵੈਰ ਹੈ—ਇਹ ਦੈਵੀ ਗੁਣ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਤਿ (ਵੀਚਾਰ) ਵਿਚ ਹਨ। ਜੋ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਤਿ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਵੇ, ਉਹ ਗੁਰੂ ਕਾ ਸਿੱਖ ਹੈ, ਗੁਰਮੁਖ ਹੈ ਪਰ ਬਾਕੀ ਅਵਤਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜੋ ਵਰਤਾਵ ਦੁਨੀਆ ਨੇ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਇਥੇ ਵੀ ਹੋਇਆ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਤਿ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੀ ਮਤ ਹੈ ਸੋ ਆਪਣਾ ਹੀ ਸਿੱਖ ਹੈ—ਗੁਰੂ ਕਾ ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਓਂਕਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਆਖੀ। ਸਿੱਖ ਰਸਮ ਵਹਿਮ ਤੇ ਤੋਹਮਤ ਦੇ ਚੱਕਰਾਂ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਾਵਾਂ, ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਪੂਜਾ ਤੇ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦਾ ਬੰਧਨਕਾਰੀ ਬਣਿਆ ਜਦ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਤਿ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੀ :

ਜਿਤੁ ਪੀਤੈ ਮਤਿ ਦੂਰਿ ਹੋਇ ਬਰਲੁ ਪਵੈ ਵਿਚਿ ਆਇ॥

(ਸਲੋਕ ਮ: ੩, ਪੰਨਾ 554)

ਉਹ ਹੋਛੀ ਸ਼ਰਾਬ ਸਿੱਖ ਦੇ ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਲੱਗ ਗਈ। ਸਿੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤਾਂ ਮਰਦੇ ਦਮ ਤਕ ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਰਹੇ ਕਿ ਮੈਂ ਅਜੇ ਵੀ ਕੁਛ ਸਿੱਖਣਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ

ਕੁਛ ਸਿੱਖਣ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਹੈ। ਪਰ ਸਿੱਖ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਪੂਰਨ ਦਾਵਾ ਕਰ, ਖ਼ੁਦ ਥੜ੍ਹੇ ਬਣਾ ਤੇ ਕਿਧਰੇ ਖ਼ੁਦ ਗੁਰੂ ਬਣ ਬੈਠਾ ਹੈ :

ਧੌਲੁ ਧਰਮੁ ਦਇਆ ਕਾ ਪੂਤੁ ॥
ਸੰਤੋਖੁ ਥਾਪਿ ਰਖਿਆ ਜਿਨਿ ਸੂਤਿ ॥ *(ਜਪੁ ਜੀ)*

ਧਰਮ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਦਇਆ ਔਰ ਸੰਤੋਖ ਦੱਸੀ। ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਸੰਤੋਖ ਤੇ ਦੂਜੇ 'ਤੇ ਦਇਆ। ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਸੰਤੋਖ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਸਿਮਰਨ ਕਰ ਸਕੇਗਾ ਤੇ ਦੂਜੇ 'ਤੇ ਦਇਆ ਆਵੇਗੀ ਤਾਂ ਸੇਵਾ ਕਰ ਸਕੇਗਾ। ਇੰਝ ਸੇਵਾ ਸਿਮਰਨ 'ਤੇ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ। ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਸਿਮਰਨ ਤੇ ਪੰਗਤ ਵਿਚ ਸੇਵਾ, ਨਿਰੰਕਾਰ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ :

ਵਿਚਿ ਦੁਨੀਆ ਸੇਵ ਕਮਾਈਐ ॥
ਤਾ ਦਰਗਹ ਬੈਸਣੁ ਪਾਈਐ ॥ *(ਸਿਰੀ ਰਾਗੁ ਮਹਲਾ ੧, ਪੰਨਾ 26)*

ਸਿਮਰਨ ਦੀਨ ਦਾ ਤੇ ਸੇਵਾ ਦੁਨੀਆ ਦੀ। ਦੁਨੀਆ ਜਿਸ ਜਿਸ ਥਾਂ 'ਤੇ ਪਿੱਛੇ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ, ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਲਿਆ ਯਾ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇਹ। ਸਾਰੇ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਝੋਲੀ ਪਾਇਆ ਪਰ ਅੱਜ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਝੋਲੀ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਸੱਖਣੀ ਹੈ। ਸੇਵਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰ ਕੇ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਦਿਲਾਂ 'ਤੇ ਰਾਜ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਪਰ ਅਹੰਕਾਰ, ਕਠੋਰਤਾ ਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਰਾਜ-ਪਾਠ ਦੀ ਭੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗਿਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਸੱਤਾ ਦੀ ਭੁੱਖ ਨੇ ਸੇਵਾ ਸਿਮਰਨ ਬਿਲਕੁਲ ਭੁਲਾ ਦਿੱਤਾ।

ਸੱਤਾ ਅਗਰ ਸੇਵਾ ਸਿਮਰਨ ਵਾਲੇ ਕੋਲ ਹੋਵੇ, ਇਸ ਨਾਲ ਉਹ ਖ਼ੁਦ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁੱਖ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਫੋਕੀ ਸੱਤਾ ਦੀ ਭੁੱਖ ਨੇ ਜੀਵਨ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਕਰ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਸੱਚੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸੂਝ ਸਮਝ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਹਨ :

ਗੁਰੂ ਦੁਆਰੈ ਹੋਇ ਸੋਝੀ ਪਾਇਸੀ ॥ *(ਸੂਹੀ ਮਹਲਾ ੧, ਪੰਨਾ 730)*

ਪਰ ਇਹ ਤਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਚੌਧਰੀਆਂ ਨੇ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਸਮਝ ਲਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੌਧਰੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਰਲੇ ਹੀ ਸੇਵਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰ, ਜੀਵਨ ਦਾ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਬਾਕੀ ਤਾਂ ਛਿਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਨਸ਼ਟ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਸੰਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਦੋ ਚਾਰ ਹਸਤੀਆਂ ਐਸੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਵਾਕਈ ਸੰਤ ਅਖਵਾਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹਨ, ਬਾਕੀ ਤਾਂ ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਅਡੰਬਰ ਰਚ, ਖ਼ੁਦ ਗੁਰੂ ਬਣੀ ਬੈਠੇ ਹਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਤਿ

ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਮਤ ਚਲਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਕ ਤਬਕਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ—ਰਾਗੀ, ਪ੍ਰਚਾਰਕ, ਕਥਾਕਾਰ, ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ, ਇਤਿਆਦਿਕ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕੇਵਲ ਇਹ ਧੰਧਾ ਹੈ, ਧਰਮ ਨਹੀਂ। ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਭਰਨ ਬਾਦ ਅਗਰ ਅਰਦਾਸ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਅਰਦਾਸ ਤੋਂ ਐਸੇ ਕੰਨੀਂ ਕਤਰਾ ਕੇ ਨਿਕਲ ਜਾਣਗੇ ਜਿਵੇਂ ਅਰਦਾਸ ਨੇ ਕੁਝ ਖੋਹ ਲੈਣਾ ਹੋਵੇ। ਹਾਂ, ਅਗਰ ਅਰਦਾਸ ਵਿਚ ਦੇਰ ਹੋਵੇ ਤੇ ਦੀਵਾਨ ਹੋਰ ਵੀ ਚੱਲਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਤੇ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਘੰਟਾ ਦੋ ਘੰਟੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕੁਛ ਜਿਸਮਾਨੀ ਥਕਾਵਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕੀਰਤਨ ਸਮਾਪਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਅਰਦਾਸ ਹੋਣੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਾ ਹੋਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਐਸਾ ਰਾਗੀ ਕੀਰਤਨੀਆ ਇਹ ਆਖਣ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ ਕਿ ਦੀਵਾਨ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਅਰਦਾਸ ਨਾਲ ਹੈ। ਜੋ ਕੁਝ ਸੁਣਿਆ ਹੈ, ਸੁਣਾਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋਵੇ, ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵੱਸੇ, ਉਸ ਲਈ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ (ਅਰਦਾਸ) ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿਚ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਨੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪ੍ਰਸਾਦ (ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼) 'ਤੇ ਦੱਸੀ ਹੈ। ਤੂੰ ਪ੍ਰਯਾਸ ਕਰ ਪਰ ਫਿਰ ਅਰਦਾਸ ਕਰ ਤਾਕਿ ਤੇਰੇ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਦ ਵਰਸ ਜਾਵੇ। ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ (ਅਰਦਾਸ) ਤੋਂ ਕੰਨੀਂ ਕਤਰਾਂਦੇ ਅਕਸਰ ਰਾਗੀ, ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਵੇਖੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀਰਤਨ ਕੇਵਲ ਧੰਧਾ ਹੈ, ਧਰਮ ਨਹੀਂ। ਚਲੋ ਧੰਧਾ ਹੀ ਸਹੀ, ਪਰ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ਬੂ ਜੋੜਨੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦਾ ਅਤੀ ਲੋਭੀ ਹੋਣਾ ਤੇ ਸਾਰਾ ਜ਼ੋਰ ਸੁਣਾਉਣ 'ਤੇ ਲਾਉਣਾ, ਖ਼ੁਦ ਨਹੀਂ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ :

ਅਵਰ ਉਪਦੇਸੈ ਆਪ ਨ ਕਰੈ ॥
ਆਵਤ ਜਾਵਤ ਜਨਮੈ ਮਰੈ ॥ *(ਪੰਨਾ 269)*

ਦੂਜੇ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨੀ ਤੇ ਖ਼ੁਦ ਸਭ ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਸਮਝਣਾ।

ਤੇ ਤੀਜਾ ਤਬਕਾ ਹੈ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ ਕਿ ਅਦਬ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ। ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਆਤਮ-ਸਰੂਪ ਜਾਣਨਾ ਪਰ ਇਹ ਇਸ ਤਬਕੇ ਵਿਚ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦਾ। ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਸੀ ਕਿ ਹੰਗਤਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਨਾਲ ਕੌਮ ਦੀ ਢਹਿੰਦੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨਾ; ਉਹ ਬੁਜ਼ਦਿਲੀ, ਹੰਕਾਰ, ਨਸ਼ੇ ਤੇ ਖ਼ੁਦਗ਼ਰਜ਼ੀ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਹਨ। ਹੁਣ ਹੰਗਤਾ-ਰਹਿਤ ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਨਾਮ-ਸਰੂਰ ਵਾਲਾ ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਕੌਮ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਤਮਾਮ ਦੈਵੀ ਗੁਣ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ

ਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਭਰੇ ਹਨ—ਔਗੁਣਾਂ ਦੀ ਦਲਦਲ ਵਿਚ ਫਸੀ ਹੋਈ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਅਵਤਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਜਗਤ ਦੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਜੋ ਪਾਇਆ ਸੀ, ਉਹ ਜਗਤ ਸੰਭਾਲ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਜਗਤ ਵਿਚ ਕਲੇਸ਼ ਤੇ ਦੁੱਖ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੈ, ਚਾਹਤ ਨਹੀਂ। ਧਰਮ ਦੀ ਪੁਕਾਰ ਹੈ, ਪਿਆਸ ਨਹੀਂ। ਰੋਜ਼ ਦਾ ਸਤਿਸੰਗ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਜਾਪ, ਨਾਮ ਦੀ ਪਿਆਸ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਚਾਹਤ, ਪਿਆਸ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਨਾਮ-ਰਸ ਮਾਨਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੈਵੀ ਗੁਣ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਆ ਵੱਸਦੇ ਹਨ। ਧਰਮ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਧਰਮ ਵਿਚ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਰੂਹ ਨਹੀਂ, ਕੇਵਲ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਹੈ। ਨਾਮ-ਰਸ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਧਰਮ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਮੁਰਦੇ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਹੈ :

ਨਾਮ ਬਿਨਾ ਜੇਤਾ ਬਿਉਹਾਰੁ ॥
ਜਿਉ ਮਿਰਤਕ ਮਿਥਿਆ ਸੀਗਾਰੁ ॥ *(ਗਉੜੀ ਮਹਲਾ ੫, ਪੰਨਾ 240)*

ਯੋਰਪ ਤੇ ਕੁਛ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬਾਕਾਇਦਾ ਮੁਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿੰਗਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੁਰਦੇ ਕਈ ਕਈ ਦਿਨ ਤਕ ਘਰ ਰੱਖਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਫਾਈਨਲ ਡੇਟ ਅੰਤਮ ਸਸਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾਰੀਖ਼ ਲੈਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਕੁਝ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਰਸਮਨ ਮੁਰਦੇ ਕੁਛ ਦਿਨ ਘਰ ਵਿਚ ਰੱਖਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਮੁਰਦਾ ਕੁਮਲਾ ਨਾ ਜਾਵੇ, ਮੁਰਝਾ ਨਾ ਜਾਵੇ, ਭਿਆਨਕ ਡਰਾਉਣਾ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਥੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰਨ ਦਾ ਧੰਧਾ (ਕਲਾ) ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਿਕਸਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਸੋ ਐਸਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੁਰਦਾ ਅਤੀ ਸੁੰਦਰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਉਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ ਹੋਵੇ। ਬੈਰੂਨੀ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਮੁਰਦਾ ਤਨ ਸ਼ਿੰਗਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮੁਰਦਾ ਰੂਹਾਂ ਮੁਰਦਾ ਮਨ ਧਰਮ ਦੇ ਬਾਣੇ ਨਾਲ ਸ਼ਿੰਗਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਟਿੱਕਾ, ਜਨੇਊ, ਧੋਤੀ ਕਖਾਈ, ਮਾਲਾ, ਵਿਭੂਤ, ਭਗਵਾ ਭੇਸ ਤੇ ਪੰਜ ਰਹਿਤਾਂ ਹਨ ਪਰ ਆਤਮਾ ਦੀ ਜੋ ਰਹਿਤ ਨਾਮ-ਰਸ, ਬਾਣੀ, ਪ੍ਰੇਮ-ਭਾਵਨਾ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਉਹ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਜੀਂਵਦੇ ਹੋਏ ਨੂੰ ਸ਼ੋਭਦਾ ਹੈ, ਮੁਰਦਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਮਿਥਿਆ ਹੈ। ਸੋ ਚਾਰੋਂ ਪਾਸਿਓਂ ਹਰ ਫ਼ਿਰਕੇ ਕੋਲ ਧਰਮ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਰੂਹ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਦੇਸ਼ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਧਾਰਮਿਕ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਧਾਰਮਿਕ ਹੈ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਸੀ ਕਿ ਗ਼ਰੀਬ ਦਾ ਮੂੰਹ ਗੁਰੂ ਦੀ ਗੋਲਕ ਹੈ।

ਜੋ ਗੋਲਕ ਵਿਚ ਪਾਈਏ ਗ਼ਰੀਬ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪਵੇ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ

ਧਰਮ ਮੰਦਰ ਤੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਉਸਾਰੇ ਜਾਣ, ਇਸ ਧਨ ਨਾਲ ਯਤੀਮ ਦੇ ਹੰਝੂ ਪੂੰਝੇ ਜਾਣ ਤੇ ਬੇਵਾ ਦਾ ਇਹ ਧਨ ਸਹਾਰਾ ਬਣੇ। ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ 'ਤੇ ਖ਼ਰਚ ਹੋਵੇ ਪਰ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਕ ਧਨ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਵਾਰਥ ਪੂਰਤੀ 'ਤੇ ਖ਼ਰਚ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਯਾ ਬੈਂਕਾਂ ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰ, ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਮਾਨ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਬਹੁਤਾ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕੌਣ ਦੱਸੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਗੋਲਕ ਵਿਉਪਾਰ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਲੋੜਵੰਦਾਂ 'ਤੇ ਖ਼ਰਚ ਕਰਨ ਲਈ ਹੈ ਪਰ ਧਰਮ ਤੋਂ ਹੀਣੇ ਧਨ ਦੀ ਪਕੜ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਧਨ ਨੂੰ ਪਕੜ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਤਾਮੀਰੀ ਕੰਮਾਂ 'ਤੇ ਖ਼ਰਚ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।

ਸੋ ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਹੱਥ ਧਰਮ ਦੀ ਢਹਿੰਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਮਿਹਰ ਕਰਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਧਰਮ ਦੇ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਬਣ, ਆਪਣਾ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸਫਲ ਕਰੀਏ। ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਬਹੁਤੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਹੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ। ਅਗਰ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਲਾਭ ਲਈ ਵਰਤਣਾ ਛੱਡ ਦੇਣ ਤਾਂ ਛੇਤੀ ਸੁਧਾਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਮਹੰਤਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਿਆ ਸੀ—ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਚਲਾ ਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਇਲਜ਼ਾਮ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਾਤੀ ਸਵਾਰਥ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਲਾਭ ਲਈ ਵਰਤਦੇ ਹਨ ਪਰ ਐਸੇ ਮਹੰਤ ਦੋ ਚਾਰ ਸਨ ਜੋ ਗ਼ਲਤ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਵਰਨਾ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਸੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਬੋਧ ਹਰ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਕਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਅਠਾਹਠ ਤੀਰਥਾਂ 'ਤੇ ਬਣੇ। ਉਦਾਸੀ ਤੇ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਤਕ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਫੈਲਾਇਆ ਪਰ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਅਸੀਂ ਜ਼ਖ਼ਮ ਠੀਕ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ, ਆਪਣੀ ਬਾਂਹ ਹੀ ਕੱਟ ਬੈਠੇ। ਹਰ ਕੌਮ ਫ਼ਕੀਰੀ ਤਬੀਅਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਾਲ ਵਧੀ ਫੁੱਲੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਹ ਸੰਤ ਲਿਬਾਸ ਤੇ ਸੰਤ ਸੁਭਾਵ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤੇ। ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੇ ਲਿਆ। ਹੁਣ ਕੁਛ ਇਕ ਨੂੰ ਛੱਡ, ਹਰ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਮਹੰਤ ਨਰੈਣੂ ਹੈ ਤੇ ਜ਼ਾਤੀ ਸਵਾਰਥ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਲਾਭ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਤੋਂ ਉਠਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੌਮ ਨਾਲ ਘਾਤ ਕਰ, ਆਪਣਾ ਹੀ ਮਕਸਦ ਹੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਜੋ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਸਨ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਸੋਮੇ ਸਨ, ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਵਾਰਥੀਆਂ ਨੇ ਲੜਾਈ ਝਗੜੇ ਤੇ ਕਲ-ਕਲੇਸ਼ ਦੇ ਅਖਾੜੇ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ। ਇਹ ਨਿਜ਼ਾਮ ਬਦਲੇ ਬਿਨਾਂ ਗੁਰਮਤਿ ਗਿਆਨ ਫੈਲਾਉਣਾ ਔਖਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਇਕ ਸਾਲ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮੇਂ ਤਕ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ

ਨਾ ਰਵ੍ਹੇ। ਚੁਣਾਓ ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਨੂੰ ਜਥੇਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤੇ ਬਾਕੀਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵੰਡੀ ਜਾਵੇ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਐਸਾ ਨਾਮ ਤੇ ਅਹੁਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਹੰਕਾਰ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਬੂ ਆਂਵਦੀ ਹੈ—ਖ਼ਤਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਜਿਤਨੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਦੂਰੀ ਹੈ, ਇਤਨੀ ਦੂਰੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਧਰਮ ਤੋਂ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਗੁਰਮਤਿ ਗਿਆਨ ਉਜਾਗਰ ਕਰ ਕੇ ਅਸੀਂ ਗੁਰਸਿੱਖ ਸੰਤ ਸਿਪਾਹੀ ਬਣ ਸਕਾਂਗੇ।

ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਰਸ਼ਨ

ਅੱਜ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ, ਚਰਚਾ ਹੈ—ਉਹ ਹੈ ਰਾਜਨੀਤੀ। ਰੇਡੀਓ, ਟੀ.ਵੀ. ਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਸਭ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਚਰਚਾ ਨਾਲ ਭਰੇ ਪਏ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ 'ਤੇ ਅੱਜ ਜਿਤਨਾ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ, ਪਹਿਲੇ ਇਤਨਾ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਜਿਥੇ ਚਾਰ ਬੰਦੇ ਬੈਠੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਕੋਈ ਰਾਜਨੀਤੀ ਯਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਕੀ ਹੈ? ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅੱਜ ਦਾ ਕੈਸਾ ਹੈ? ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕੈਸਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ? ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਮ ਦੇ ਗੁਣ ਸ਼ਾਸਵਤ ਸਦੀਵੀ ਹਨ, ਤਿਵੇਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵੀ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਗੁਣਾਂ ਯਾ ਅਵਗੁਣਾਂ 'ਤੇ ਖੜੀ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਬੰਦੇ ਤਬਦੀਲ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਤਬਦੀਲ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਮਹਿਜ਼ ਬੰਦੇ ਬਦਲਦੇ ਰਹੇ, ਸਿੱਧਾਂਤ ਨਹੀਂ ਬਦਲੇ। ਜਿਥੇ ਧਰਮ ਹੈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣਾ, ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣਾ ਤੇ ਮਨ ਦੀ ਜਿੱਤ ਵਿਚ ਹੀ ਜਗਤ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੈ:

...ਮਨਿ ਜੀਤੈ ਜਗੁ ਜੀਤੁ॥ *(ਜਪੁਜੀ)*

ਉਥੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਹੈ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣਾ, ਦੂਜੇ ਦੇ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣਾ, ਦੂਜੀ ਕੌਮ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣਾ, ਦੂਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣਾ। ਧਰਮ ਮਹਿਜ਼ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣਾ ਹੈ।

ਜਿੱਤ ਧਾਰਮਿਕ ਨੂੰ ਵੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜਿੱਤ ਰਾਜਨੀਤਕ ਨੂੰ ਵੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਖ਼ੁਦ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਆਨੰਦ ਤੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਆਪਣੇ ਆਖ਼ਰੀ ਦਮਾਂ 'ਤੇ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਚੇਲੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਖੜੇ ਹੋ, ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਕਿ ਉਸਤਾਦ ਜੀ, ਜਗਤ ਤੋਂ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਕੋਈ ਐਸਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਿੱਧਾਂਤ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਪਾ

ਜਾਓ ਜੋ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਭਰ ਕੰਮ ਆਵੇ। ਤਾਂ ਉਸ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੰਤ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ ਤੇ ਆਹਿਸਤਾ ਆਹਿਸਤਾ ਰੁਕ ਰੁਕ ਕੇ ਬੋਲਣਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ :

ਸੁਣੋ ਬੱਚਿਓ ! ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਹਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਇਕਦਮ ਬੋਲ ਪਏ ਤੇ ਆਖਣ ਲੱਗੇ—ਉਸਤਾਦ ਜੀ, ਇਹ ਗੁਰ ਸਾਨੂੰ ਛੇਤੀ ਦੱਸੋ, ਐਸਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤੁਹਾਡਾ ਆਖ਼ਰੀ ਦਮ ਨਿਕਲ ਜਾਏ ਤੇ ਗੱਲ ਵਿਚਕਾਰ ਰਹਿ ਜਾਏ। ਤਾਂ ਸੰਤ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ—ਬੱਚਿਓ ! ਤੁਸੀਂ ਵਿਚੇ ਹੀ ਬੋਲ ਪਏ, ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਾ ਬੋਲ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਦਿੱਤਾ। ਪੂਰਾ ਬੋਲ ਸੁਣੋ ! ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਹਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਮੇਰਾ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸਮਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਵਿਚ ਖ਼ਰਚ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸੋ ਧਰਮ ਹੈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣਾ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਹੈ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣਾ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਜਿਥੇ ਸੰਤੋਖ, ਦਇਆ, ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਗਿਆਨ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਕਠੋਰਤਾ, ਹਿੰਸਾ, ਮੂੜ੍ਹਤਾ ਤੇ ਕਰੂਰਤਾ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਅੱਜ ਵਿਆਪਕ ਹਿੰਸਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਲੋਕਾਂ ਕਰਕੇ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਜਗਤ ਅਗਰ ਨਰਕ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਰਾਜਨੀਤਕ ਲੋਕਾਂ ਕਰਕੇ। ਧਰਮ ਹੈ ਅੱਖ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਚੱਲਣਾ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਅੰਧੇ ਦੀ ਲਾਠੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਇਤਨਾ ਅੰਧਾ-ਪਨ ਹੈ ਕਿ ਲਾਠੀ ਪੂਜਯ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਪੂਜਯ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੋਈ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮਾਰੋਹ ਵੀ ਉਤਨਾ ਚਿਰ ਤਕ ਮੁਕੰਮਲ ਨਹੀਂ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਉਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦੀ ਹੈ ਤੇ ਹਾਰੇ ਹੋਏ ਮਜਬੂਰਨ ਸਲਾਮਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਵਰਨਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕੋਲ ਐਸਾ ਕੁਛ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੋਵੇ।

ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸੁਲਤਾਨ ਵੈਜ਼ਦ ਤੇ ਤੈਮੂਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਸੁਲਤਾਨ ਵੈਜ਼ਦ ਕਾਣਾ ਸੀ ਤੇ ਤੈਮੂਰ ਲੰਗੜਾ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਲੰਗੜੇ ਨੂੰ ਲੰਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—ਤੈਮੂਰਲੰਗ ਨਾਮ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਇਆ। ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਵੈਜ਼ਦ ਦੀ ਹਾਰ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਤੈਮੂਰ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਵੈਜ਼ਦ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਤੈਮੂਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਏ। ਵੈਜ਼ਦ ਨੂੰ ਵੇਖ ਤੈਮੂਰ ਖਿੜ ਖਿੜਾ ਕੇ ਹੱਸਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਵੈਜ਼ਦ ਨੇ ਆਖਿਆ—ਆਪਣੀ ਜਿੱਤ 'ਤੇ ਇਸ ਕਦਰ ਨਹੀਂ ਹੱਸਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਦੋ ਲੜਦੇ ਹਨ, ਆਖ਼ਿਰ ਇਕ ਹਾਰਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਤੈਮੂਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ—ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜਿੱਤ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਹੱਸ ਰਿਹਾ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਹੱਸ

ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿ ਖ਼ੁਦਾ ਵੀ ਅਜੀਬ ਹੈ, ਉਹ ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇਰੇ ਜੈਸੇ ਕਾਣੇ ਨੂੰ ਤੇ ਮੇਰੇ ਜੈਸੇ ਲੰਗੜੇ ਨੂੰ।

ਤੈਮੂਰ ਦੀ ਇਹ ਕਹਾਵਤ ਬਿਲਕੁਲ ਸੱਚ ਹੈ। ਜੋ ਧਰਮ ਤਕ ਪੁੱਜ ਨਾ ਸਕੇ, ਲੰਗੜੇ ਹਨ, ਉਹ ਤਖ਼ਤ ਤਕ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਜੋ ਸੱਚ ਨੂੰ ਵੇਖ ਨਾ ਸਕੇ, ਅੰਧੇ ਹਨ, ਕਾਣੇ ਹਨ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਖ਼ਤ ਨੂੰ ਜੱਫਾ ਜਾ ਮਾਰਿਆ। ਲੰਗੜੇ ਤੇ ਅੰਧੇ ਰਾਜ ਕਰਨਗੇ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਲੰਗੜੇ ਤੇ ਅੰਧੇ ਕਰਨਗੇ ਕਿਉਂਕਿ ਸੁਜਾਖੇ ਤੇ ਸਹੀ ਰਾਹ ਚੱਲ ਸਕਣ ਵਾਲਿਆਂ 'ਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਜਗਤ ਨੂੰ ਲੰਗੜਾ ਤੇ ਅੰਧਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਚਾਰ ਗੁਣ ਹਨ—ਸ਼ਾਮ, ਦਾਮ, ਦੰਡ, ਭੇਦ।

ਹੈਰਾਨੀ ਹੈ ਜੋ ਮੁਲਕੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵੇਖ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ, ਉਹ ਅੰਧੇ ਰਾਜੇ ਹਨ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਲੰਗੜੇ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਯੋਗਤਾ ਕੀ ਹੈ ? ਕੋਈ ਸਾਲ ਦੋ ਸਾਲ ਜੇਲ੍ਹ ਕੱਟ ਆਇਆ ਹੈ, ਕੋਈ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਾ ਲੜਕਾ ਹੈ ਯਾ ਲੜਕੀ ਹੈ, ਬੱਸ ਇਤਨੀ ਯੋਗਤਾ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ।

ਵੱਖ ਵੱਖ ਪ੍ਰਾਂਤ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਵੱਸਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਜੋ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੁਭਾਵ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਸਮਾਧਾਨ ਲੱਭਣੇ, ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਾ ਕੰਮ ਸੀ। ਪਰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਤਾਂ ਇੱਕੋ ਹੀ ਸਮੱਸਿਆ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਕੁਰਸੀ। ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸਦੀਵੀ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਦਰ-ਪੀੜ੍ਹੀ ਰਹੇ।

ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਕਰਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖਣ ਦੇ ਜੋ ਤੌਰ-ਤਰੀਕੇ ਹਨ, ਉਹ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਉਹੀ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ—ਸ਼ਾਮ, ਦਾਮ, ਦੰਡ, ਭੇਦ।

ਪ੍ਰਥਮ ਸ਼ਾਮ ਹੈ—ਕਿਸੇ ਦੀ ਸ਼ਰਨੀਂ ਪੈ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰ ਲੈਣਾ। ਪੈਰੀਂ ਪੈ ਕੇ ਪੈਰ ਵੱਢ ਦੇਣਾ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਚਾਹੇ ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਚਾਹੇ ਜਮਹੂਰੀ-ਲੋਕ-ਤੰਤਰ ਹੋਵੇ, ਨਿਯਮ ਇਹ ਚਾਰ ਹੀ ਹਨ।

ਜਮਹੂਰੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਘਰ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਵੋਟ ਮੰਗਣੇ ਤੇ ਫਿਰ ਪੰਜ ਸਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੂਹੇ 'ਤੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਖੜੇ ਹੋਵੋ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵਾਰ ਹੱਥ ਜੋੜਨਾ, ਇਕ ਦਿਨ ਬੂਹੇ 'ਤੇ ਆਵਣਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਪੰਜ ਸਾਲ ਬੂਹੇ 'ਤੇ ਆਵੋ ਤੇ ਹੱਥ ਜੋੜੋ, ਸਲਾਮੀਆਂ ਦੇਵੋ ਜਿਵੇਂ ਗ਼ੁਲਾਮ ਮਾਲਕਾਂ ਅੱਗੇ ਝੁਕਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਜੇ ਗ਼ੁਲਾਮ ਬਣਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜਮਹੂਰੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਵੀ ਗ਼ੁਲਾਮ ਹੀ ਬਣਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦਾ ਵੋਟ ਹੈ, ਇਕ ਮੂੜ੍ਹ ਦਾ ਵੋਟ ਹੈ—ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਇਕ ਚੋਰ ਤੇ ਡਕੈਤ ਦਾ ਵੋਟ ਹੈ, ਇਕ ਸਾਧੂ ਤੇ ਸੰਤ ਦਾ ਵੋਟ ਹੈ—ਦੋਵੇਂ ਬਰਾਬਰ ਹਨ। ਇਕਬਾਲ ਨੇ ਤਦੇ ਹੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਸੀ :

ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਇਕ ਤਰਜ਼ੇ ਹਕੂਮਤ ਹੈ
ਕਿ ਜਿਸ ਮੇਂ ਬੰਦੋ ਕੋ ਗਿਨਾ ਕਰਤੇ ਹੈਂ ਤੋਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰਤੇ।

ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਮੂੜ੍ਹਾਂ, ਜਾਹਲਾਂ ਤੇ ਨਾਪਾਕ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮੂੜ੍ਹ ਤੇ ਬਦਮਾਸ਼ਾਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਜਿਧਰ ਹੋਈ, ਉਧਰ ਜਿੱਤ ਹੋ ਜਾਏਗੀ। ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਬੌਧਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉੱਨਤ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਤਰਜ਼ੇ-ਹਕੂਮਤ ਹੈ। ਜਮਹੂਰੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦਾ ਜਨਮ ਉੱਨਤ ਤੇ ਅਨੁਭਵੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ਼ 'ਚੋਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗ਼ੈਰ-ਅਨੁਭਵੀ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੱਛੜੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜਦ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਦੋ ਸੌ ਸਾਲ ਦੇ ਦੌਰੇ-ਹਕੂਮਤ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਤਨੀ ਦਫ਼ਾ ਗੋਲੀ ਨਹੀਂ ਚਲਾਣੀ ਪਈ, ਜਿਤਨੀ ਆਜ਼ਾਦ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਅਹਿੰਸਾ ਦੀ ਤੂਤਨੀ ਵਜਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਚਾਲ੍ਹੀ ਸਾਲ ਵਿਚ ਚਲਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਦੋ ਸੌ ਸਾਲ ਦੇ ਤਰਜ਼ੇ ਹਕੂਮਤ ਵਿਚ ਇਤਨੇ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਭੁੰਨੇ ਗਏ ਜਦ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਗ਼ੁਲਾਮ ਸੀ, ਜਿਤਨੇ ਚਾਲ੍ਹੀ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਭੁੰਨ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।

ਆਪਣੇ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਹੀ ਦੇਸ਼-ਵਾਸੀਆਂ ਨਾਲ ਇਹ ਵਿਵਹਾਰ ਕਿਉਂ ਹੋਇਆ ? ਦਰਅਸਲ ਹਕੂਮਤ ਚਾਹੇ ਜਮਹੂਰੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਚਾਹੇ ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰਾਜ ਹੋਵੇ। ਧਰਮ ਜੋ ਕਿ ਪਰਮ ਸੱਚਾਈ ਹੈ, ਅਗਰ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਫਿਰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਕੈਸੀ ਹੈ ? ਕਿਸ ਦੀ ਹੈ ? ਇਹ ਸਵਾਲ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਜ਼ਾਲਮਾਨਾਂ ਤਬੀਅਤ ਉਜਾਗਰ ਹੋਵੇਗੀ :

ਜਲਾਲੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਹੋ ਯਾ ਜਮਹੂਰੀ ਤਮਾਸ਼ਾ ਹੋ,
ਜੁਦਾ ਹੋ ਦੀਂ ਸਿਆਸਤ ਸੇ ਤੋ ਰਹਿ ਜਾਤੀ ਹੈ ਚੰਗੇਜ਼ੀ। (ਇਕਬਾਲ)

ਜਦ ਦੇਸ਼ ਗ਼ੁਲਾਮ ਸੀ ਤਾਂ ਇਕਬਾਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਨੁਭਵੀ ਅੱਖ ਨਾਲ ਵੇਖ, ਇਹ ਆਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ, ਇਨਸਾਫ਼ ਨੂੰ, ਪੈਰਾਂ ਥੱਲੇ ਕੁਚਲ ਦੇਵੇ, ਉਹ ਰਾਜਨੀਤੀ ਚੰਗੇਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਹੈ, ਚਾਹੇ ਜਮਹੂਰੀ ਹੈ ਯਾ ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਹੈ।

ਯੂਨਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੰਤ ਸੁਕਰਾਤ ਨੇ ਆਖਿਆ ਸੀ— ਸਮਾਜਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਘਰੇਲੂ

ਕਲੇਸ਼ ਸੰਤ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਨਿਆਇ, ਜ਼ੁਲਮ, ਵਿਦਰੋਹ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

ਜਿਥੇ ਜਿਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰਕ ਬ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਵਣ, ਉਥੇ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਬਹੁਤ ਹੋਵਣਗੀਆਂ। ਜਿਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਘਰੇਲੂ ਕਲੇਸ਼, ਝਗੜੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਵਣ, ਉਥੇ ਸਾਧੂ ਫ਼ਕੀਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਵਣਗੇ ਤੇ ਜਿਥੇ ਅਨਿਆਇ ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਵੇ ਉਥੇ ਵਿਦਰੋਹੀ ਹੋਵਣਗੇ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਨ ਤੇ ਦਿਨ-ਪ੍ਰਤੀ-ਦਿਨ ਵਾਧਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਦਾ ਵਕਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਭ ਦੀ ਸੋਚ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੁਰਸੀ ਤਕ ਹੀ ਹੈ।

ਸੋ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਗੁਣ (ਜੋ ਵਾਸਤਵਿਕ ਅਵਗੁਣ ਹੈ) ਸ਼ਾਮ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਪੈ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਕਰ ਲੈਣਾ।

ਦੂਜਾ ਗੁਣ ਦਾਮ ਹੈ। ਕੁਛ ਦੇ ਕੇ ਅਗਲੇ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨਾ ਤੇ ਜੋ ਸ਼ਾਮ-ਦਾਮ ਦੇ ਕਾਬੂ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਉਸ ਲਈ ਦੰਡ ਹੈ। ਸਜ਼ਾ ਦੇਵੋ ਉਸ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਪਸਤ ਕਰ ਕੇ ਕਾਬੂ ਕਰਨਾ ਤੇ ਕੋਈ ਐਸਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਹ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬੰਦ ਹੋਵੇ ਤੇ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਖ਼ਲਕਤ ਵਿਚ ਗੂੰਜਦੀ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋਵਣ ਤੇ ਲੋਕੀ ਫਿਰ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਉਮੀਦ ਉਸ ਨਾਲ ਜੋੜਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾਇ ਮੌਤ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕਬਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਦਰਸ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕੋਲ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਦਾ ਚੌਥਾ ਗੁਣ ਬਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ—ਭੇਦ; ਪਾੜੋ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰੋ।

ਜਦ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੇ ਪੈਰ ਜਮਾਏ ਹਨ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਚਾਰੇ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਆਸਰੇ 'ਤੇ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵਕਤ ਦੌਰੇ ਹਕੂਮਤ ਐਸਾ ਸੀ ਕਿ ਆਪ ਨੂੰ ਆਖਣਾ ਪਿਆ—ਰਾਜੇ ਸ਼ੀਂਹ ਹਨ ਤੇ ਮੁਕੱਦਮ (ਅਹਿਲਕਾਰ) ਕੁੱਤੇ ਹਨ। ਸ਼ੀਂਹ ਪਰਜਾ ਦਾ ਲਹੂ ਪੀਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕੁੱਤੇ ਮਾਸ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਆ ਰਾਜਨੀਤੀ ਖ਼ੂਨ ਪੀਣ ਲਈ ਤੇ ਮਾਸ ਖਾਣ ਲਈ ਹੈ?

ਰਾਜੇ ਸੀਹ ਮੁਕਦਮ ਕੁਤੇ॥
ਜਾਇ ਜਗਾਇਨਿ੍ ਬੈਠੇ ਸੁਤੇ॥ *(ਮ: ੧, ਪੰਨਾ 1288)*

ਰਾਜਾ ਨਿਆਉ ਕਰੇ ਹਥਿ ਹੋਇ॥
ਕਹੈ ਖੁਦਾਇ ਨ ਮਾਨੈ ਕੋਇ॥ *(ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੧, ਪੰਨਾ 350)*

ਕੁਛ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਨਸਾਫ਼ ਮਿਲੇਗਾ ਵਰਨਾ ਨਹੀਂ। ਰੱਬ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਸੱਚ ਦੇ ਆਸਰੇ ਇਨਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਨਸਾਫ਼ ਤਾਂ ਫਿਰ ਵਿਕਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਮੁੱਲ ਦੇ ਕੇ ਖ਼ਰੀਦੇ। ਕਮਜ਼ੋਰ, ਨਿਰਧਨ, ਨਿਮਾਣਿਆਂ ਨਾਲ ਤਾਂ ਅਨਿਆਇ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਰੀਰਕ ਹੋਂਦ ਸਮੇਂ ਜੋ ਜੋ ਅਨਿਆਇ ਵੇਖਿਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਮਈ ਬੋਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਔਰ ਇਹ ਆਖਿਆ ਕਿ "ਸਚੁ ਸੁਣਾਇਸੀ ਸਚ ਕੀ ਬੇਲਾ"। ਅਗਰ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਸੱਚ ਨਾ ਆਖਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਝੂਠ ਤੋਂ ਵੀ ਬਦਤਰ ਹੈ।

ਰਾਵਣ ਦੇ ਮਰਨ ਮਗਰੋਂ ਅਗਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਪੀ ਤੇ ਦੁਸ਼ਟ ਆਖਿਆ ਜਾਏ, ਇਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬਾਬਰ ਦੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਤੂੰ ਬਾਬਰ ਨਹੀਂ ਜਾਬਰ ਹੈਂ।

ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਮਦਦ ਨਾ ਕੀਤੀ—ਡੁੱਬ ਗਏ ਤੇ ਫਿਰ ਨੌਕਾ ਲਿਆਂਦੀ ਬੇ-ਮਾਅਨੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਜੋ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਆਖਿਆ—ਉਹ ਸੱਚ ਤਾਮੀਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਐਸਾ ਸੱਚ ਬੁਜ਼ਦਿਲੀ ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਸੱਚ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੈ। ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਜੋ ਸੱਚ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਸੂਰਬੀਰ ਤੇ ਦੂਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਐਸਾ ਸੱਚ ਅਤਿਅੰਤ ਉਸਾਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਲੋਕ-ਭਲਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਅੱਜ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਰਾਜ-ਸੱਤਾ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਹਨ—ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਰਾਜ, ਜਮਹੂਰੀ (ਲੋਕ-ਤੰਤਰ) ਤੇ ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ।

ਰਾਜਨੀਤੀ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਤਾਂ ਆਰੰਭ ਹੋਈ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰਾਜ ਤੋਂ। ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਇਸ ਰਾਜ ਦੀ ਜੋ ਸੂਝ ਮਿਲੀ ਹੈ ਉਹ ਮੈਂ ਕਲਮਬੰਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਆਦਿ ਮਨੁੱਖ ਜਦ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਟੋਲਿਆਂ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜਦ ਕਦੀ ਕੋਈ ਆਪਸ ਵਿਚ ਦੋ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਮਨ-ਮੁਟਾਓ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕੋਈ ਅੱਗੇ ਆ ਕੇ ਇਸ ਮਨ-ਮੁਟਾਓ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ ਔਰ ਮਨ-ਮੁਟਾਓ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚੱਲਦੇ ਰਹੇ, ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਨਾਓ ਨੂੰ ਜੋ ਬਾਰ ਬਾਰ ਅੱਗੇ ਆ ਕੇ ਖ਼ਤਮ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਬਾਦ ਵਿਚ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਮੁਖੀਆ (ਚੌਧਰੀ) ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮਨੁੱਖੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਇਹ ਮੁਖੀਆ-ਪ੍ਰਥਾ ਕਾਫ਼ੀ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਅੱਜ ਵੀ ਕੁਛ ਨਾ ਕੁਛ ਅਸਰ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

ਜੇ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਮੁਖੀਆ ਕਿਧਰੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ

ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਹੋਰ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ, ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਬਾਕੀ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਮੁਖੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਐਸਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਮੁਖੀਆ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਹਰ ਵਕਤ ਤੇ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਮੁਖੀਏ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਦਰੁਸਤ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਲਾਜ਼ਮੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫ਼ੈਸਲੇ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਮੁਖੀਏ ਦੇ ਅਹੰ ਨੂੰ ਚੋਟ ਲੱਗਦੀ ਸੀ। ਲਗਾਤਾਰ ਫ਼ੈਸਲੇ ਕਰਨ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਆਦਰ-ਸਨਮਾਨ ਨਾਲ ਅਹੰ ਭਾਵ ਬਹੁਤ ਵਧ ਜਾਣਾ ਵੀ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦ ਕੋਈ ਮੁਖੀਏ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹਿੰਮਤ ਕਰ ਕੇ ਰੱਦ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੁਖੀਆਪਨ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿਚ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਸੀ। ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋਵੇ, ਮੁਖੀਏ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹਰ ਵਕਤ ਦੋ ਚਾਰ ਆਦਮੀ ਰੱਖਣੇ ਪਏ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਫ਼ੈਸਲੇ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੀ ਬਤੀਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਪਜੀਵਕਾ ਦਾ ਜ਼ਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਸਨ।

ਜੋ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਆਂਵਦੇ ਸਨ ਉਹ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਅੰਨ-ਬਸਤਰ, ਫਲ-ਫੁੱਲ, ਗਊ-ਬੱਕਰੀ ਯਾ ਘੋੜਾ ਇਤਿਆਦਿਕ ਲਿਆਉਂਦੇ ਸਨ।

ਘਰ ਵਿਚ ਧਨ-ਸੰਪਦਾ ਦੇ ਵਧਣ ਨਾਲ ਆਦਮੀ ਹੋਰ ਰੱਖਣੇ ਪਏ ਤੇ ਨਾਲ ਰੱਖੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਲਈ ਔਜ਼ਾਰ ਸ਼ਸਤਰ ਵੀ ਰੱਖਣੇ ਪਏ। ਤਾਕਤ ਇਤਨੀ ਵਧ ਗਈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਹੰਕਾਰ ਚਰਮ ਸੀਮਾ 'ਤੇ ਪੁੱਜਿਆ।

ਹੁਣ ਜਦ ਕੋਈ ਫ਼ੈਸਲਾ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਜਬਰਨ ਫ਼ੈਸਲੇ ਦਾ ਪਾਬੰਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਹੰਕਾਰ ਤੇ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਪੈਣ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਦੂਰ ਦੇ ਕਬੀਲਿਆਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੱਤਾ ਵਧਦੀ ਗਈ। ਧਨ ਤੇ ਤਾਕਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਕਦੀ ਰੱਜਿਆ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੁੱਖ ਵਧਦੀ ਗਈ।

ਹਮਲੇ ਵਧਦੇ ਗਏ।

ਮੁਖੀਆ ਇਕ ਲੰਬੀ ਚੌੜੀ ਸੈਨਾ ਬਣਾ, ਆਪਣਾ ਬਾਕਾਇਦਾ ਰਾਜ ਸਥਾਪਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੱਲੀ ਤੇ ਦੂਜੀ ਇਸ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਭਿੰਨ ਹੈ।

ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਖੇਡ, ਉਸ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਤੇ ਹਾਰ ਦੀ

ਪ੍ਰਥਾ—ਜੋ ਬੱਚਾ ਜਿੱਤ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਬਾਰ ਬਾਰ ਜਿੱਤਣ ਨਾਲ ਉਸ ਅੰਦਰ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਤੇ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਮਰ ਦੇ ਵਧਣ ਨਾਲ ਸ਼ੌਕ ਵਧਦਾ ਸੀ। ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਛੀਨਾ-ਝਪਟੀ ਦੀ ਆਦਤ, ਪਹਿਲੇ ਛੋਟਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਛੋਟੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਖੋਹਣੀਆਂ, ਫਿਰ ਉਮਰ ਦੇ ਵਧਣ ਨਾਲ ਵੱਡਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਵੱਡੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਖੋਹਣੀਆਂ। ਖੋਹਣ ਦੀ ਬ੍ਰਿਤੀ ਵਧਦੀ ਗਈ।

ਧਨ ਖੋਹਣਾ, ਅਸਮਤ ਖੋਹਣਾ ਤੇ ਅਗਲੇ ਦੀ ਜਿੰਦ ਜਾਨ ਖੋਹ ਲੈਣੀ ਆਮ ਆਦਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਈ। ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣਾ, ਹਰ ਇਕ ਕੋਲੋਂ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਖੋਹਣੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਹ ਸੁਭਾਵ ਇਤਨਾ ਵਿਕਸਤ ਹੋਇਆ ਕਿ ਗਰੋਹ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਨਾਲ ਇਸੇ ਹੀ ਬ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਹੋਰ ਸਾਥੀ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਲਏ ਤੇ ਇਹ ਛੀਨਾ-ਝਪਟੀ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈ। ਫਿਰ ਤਾਂ ਸਿਲਸਿਲਾ ਐਸਾ ਚੱਲਿਆ—ਅਗਲਿਆਂ ਦੇ ਮਕਾਨ ਖੋਹ ਲੈਣੇ, ਬਹੁ-ਬੇਟੀਆਂ ਖੋਹ ਲੈਣੀਆਂ, ਡਕੈਤੀ ਤੇ ਬਲਾਤਕਾਰ ਰੋਜ਼ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਗਏ।

ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣ ਬੈਠੇ। ਹੁਣ ਕਾਮੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਤੇ ਆਪ ਮੁਫ਼ਤ ਦੀ ਖਾਂਦੇ। ਹਵਸ ਦੇ ਵਧਣ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਪਿੰਡਾਂ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੇ ਰਾਜੇ ਬਣ ਬੈਠੇ। ਸੱਤਰ ਫ਼ੀਸਦੀ ਰਾਜੇ ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਡਾਕੂ ਸਨ ਯਾ ਡਾਕੂਆਂ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਸਨ।

ਬਾਬਰ, ਤੈਮੂਰ, ਨਾਦਰਸ਼ਾਹ ਤੇ ਗਜ਼ਨਵੀ ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਰਜਵਾੜਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਉਪਰੋਕਤ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਚੱਲੀ।

ਹੀਨ ਭਾਵ (ਅਹਿਸਾਸੇ ਕਮਤਰੀਂ) ਨੇ ਵੀ ਕੁਛ ਐਸੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਕਰਨ 'ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕੁਛ ਬਣ ਕੇ ਵਿਖਾਣਾ ਹੈ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦਬਾ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਹੈ। ਸਭ ਕੁਛ ਮੇਰੀ ਆਗਿਆ ਵਿਚ ਹੋਵੇ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬ੍ਰਿਤੀਆਂ ਨੇ ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਬਾਦ ਵਿਚ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਦਰ-ਪੀੜ੍ਹੀ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ। ਇਕ ਬੰਦੇ ਕੋਲ ਜਦ ਅਥਾਹ ਸ਼ਕਤੀ ਆ ਗਈ ਤਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਮਿਲਦਿਆਂ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਹੋਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਆਯਾਸ਼ੀ ਸ਼ੁਗਲ ਬਣ ਗਿਆ। ਜੋ ਕੁਛ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ, ਮਹਿਜ਼ ਆਪਣਾ ਸ਼ੌਕ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ। ਪਰਜਾ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਜ਼ਿਹਨ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਤੇ ਕਰ ਖ਼ਜ਼ਾਨਿਆਂ ਨੂੰ ਭਰਨ ਲੱਗੇ ਤੇ ਸਭ ਫ਼ਰਸ਼ੀ ਸਲਾਮ ਕਰਦੇ। ਜੇ ਕਿਧਰੇ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਗਰਦਨ ਉੱਚੀ ਕਰੇ ਤਾਂ ਕੱਟ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਗਰਦਨ ਚਾਹੇ ਪੁੱਤ ਦੀ ਹੋਵੇ, ਚਾਹੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਚਾਹੇ ਭਾਈ ਦੀ ਹੋਵੇ।

ਹਰਨਾਖਸ਼ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ 'ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਜ਼ੁਲਮ ਢਾਹੇ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਖ਼ੁਸਰੋ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਔਰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤਿੰਨੇ ਸਕੇ ਭਾਈ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਤਲ ਕਰਵਾਏ। ਆਪਣੇ ਬੁੱਢੇ ਪਿਤਾ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕੀਤਾ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਹਿ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ।

ਜਦ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਨਾਲੋ-ਨਾਲ ਸੱਤਾ ਦੀ ਪਕੜ ਵਧਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੱਤਾ ਬਸ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਹੀ ਰਹੇ। ਜਦ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਅੱਖਾਂ ਇਧਰ ਕੀਤੀਆਂ ਤਾਂ ਅੱਖਾਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਜਦ ਕਿਸੇ ਨੇ ਹੱਥ ਪਸਾਰੇ ਤਾਂ ਹੱਥਕੜੀਆਂ ਪਾ ਆਪਣੀ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ।

ਭਾਵੇਂ ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਕੁਛ ਐਸੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੱਤਾ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਸ਼ਾਮ-ਦਾਮ, ਦੰਡ-ਭੇਦ 'ਤੇ ਨਾ ਰੱਖ ਕੇ; ਦਇਆ, ਸੰਤੋਖ-ਸੱਚਾਈ 'ਤੇ ਰੱਖੀ—ਜਨਕ, ਰਾਮ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਨੌਸ਼ੇਰ ਵਾਨੇ ਆਦਿਲ। ਐਸੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਰਾਜੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅੱਜ ਵੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਉਪਮਾ ਤੇ ਪੂਜਾ ਹੈ। ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਜੋ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਅਹੰਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਤੇ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋ, ਪਰਜਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ; ਐਸੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੋਏ ਹਨ, ਵਰਨਾ ਸੱਤਾ ਪਾ ਕੇ ਅਹੰਕਾਰੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਨਾ-ਮੁਮਕਿਨ ਹੈ:

ਐਸੋ ਕੋ ਜਨਮਿਓ ਜਗ ਮਾਂਹੀਂ।
ਪ੍ਰਭਤਾ ਪਾਇ ਜਾਸ ਮਦ ਨਾਂਹੀਂ। *(ਤੁਲਸੀਦਾਸ)*

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੇ ਰਾਜਾ ਦਾ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਸੁਭਾਵ ਅਮੋੜ ਸੀ ਤੇ ਪਰਜਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਸਮਝਦੀ ਸੀ। ਕਲਮ ਤੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਦੇ ਧਨੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਹਕਲੰਕ ਕਰਕੇ ਆਖਦੇ ਰਹੇ। ਰਾਜਾ ਤਾਂ ਨਿਹਕਲੰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—ਇਹ ਅਖਾਵਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਈ। ਹਰ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਨੇ ਕਲਮ ਤੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਦੇ ਧਨੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਕਲਮ ਤੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਦੇ ਇਹ ਧਨੀ ਸੱਤਾਧਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਫੂਹੜ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਵੇਦ ਕਹਿੰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਪਰਉਪਕਾਰ ਕਹਿੰਦੇ। ਐਸਾ ਕਰਦਿਆਂ ਚੂੰਕਿ ਕਈ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਲੰਘ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਸਵਤੰਤਰ ਸੋਚਣੀ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਹਰ ਜੇਤੂ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾਉਣੇ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਜੋ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਤਿਕਥਨੀ ਮਬਨੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਲਿਖਣਾ ਹੀ ਜੀਵਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਤਿਹਾਸ ਅਧਿਕਤਰ ਸੱਤਾਧਾਰੀਆਂ ਦੀ ਝੂਠੀ ਉਪਮਾ ਹੈ। ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਅਵਤਾਰ ਵੀ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਐਸਾ ਸੰਕੇਤ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਦਸ ਅਉਤਾਰ ਰਾਜੇ ਹੋਇ ਵਰਤੇ ਮਹਾਦੇਵ ਅਉਧੂਤਾ ॥

(ਸੂਹੀ ਮਹਲਾ ੫, ਪੰਨਾ 747)

ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਅਤਿ ਦਾ ਜ਼ੁਲਮ ਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਜਦ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਦੀ ਚਰਮ ਸੀਮਾ 'ਤੇ ਪੁੱਜਿਆ ਤਾਂ ਨਵੀਂ ਸੋਚਣੀ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਜੋ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਤੇ ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਕਹਿਲਾਈ।

ਤਾਕਤ ਇਕ ਦੇ ਹੱਥ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਜਨਤਾ ਦੇ ਹੱਥ ਹੋਵੇ ਤੇ ਜਨਤਾ ਦੇ ਹੱਥ ਤਾਕਤ ਦੇਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਜਨਤਾ ਦੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਰਾਜ ਚਲਾਉਣ ਤਾਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਬਣਿਆ ਰਹੇ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜਨਤਾ ਨੇ ਰਾਜ-ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਹੈ ਪਰ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬੈਠਦਿਆਂ ਹੀ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਨਤਾ ਲਈ ਬਚਦਾ ਹੈ ਉਹੀ ਫ਼ਰਸ਼ੀ ਸਲਾਮ— ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਣਾ। ਸੱਤਾ 'ਤੇ ਬਿਠਾਣ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦੀ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ ਕਠਿਨ ਹੈ।

ਅੱਜ ਅੱਧੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਤਰਜ਼ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਹੈ। ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਹਕੂਮਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਬੋਲ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਬੋਲਿਆ ਤਾਂ ਗਰਦਨ ਕਲਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸੋ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਤਰਜ਼ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਵੀ ਉਸੇ ਪੁਰਾਣੇ ਹੀ ਸੁਭਾਵ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੀ ਹੈ।

ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਿਆਂਦੀ ਤੇ ਸੱਤਾ 'ਤੇ ਬੈਠਦਿਆਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਜੋ ਅਕਸਰ ਗ਼ਰੀਬ ਵਰਗ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ—ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਨਾਹਰਾ ਚੰਗਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸਭ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਇਹ ਨਾਹਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਲੱਗਿਆ ਜੋ ਨਿਚਲੇ ਤਲ 'ਤੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਅਸੀਂ ਕੁਛ ਉਪਰ ਆ ਸਕਾਂਗੇ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਗ਼ਰੀਬ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪਨਪ ਸਕਿਆ ਤੇ ਇਹ ਸੁਭਾਵਕ ਹੈ ਕਿ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਗ਼ਰੀਬ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰੇਗਾ। ਪਰ ਸਭ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਕਰਨਾ ਇਹ ਕੁਦਰਤੀ ਨਿਯਮ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ :

ਮੇਰੈ ਪ੍ਰਭਿ ਸਾਚੈ ਇਕੁ ਖੇਲੁ ਰਚਾਇਆ ॥
ਕੋਇ ਨ ਕਿਸ ਹੀ ਜੇਹਾ ਉਪਾਇਆ ॥ *(ਮਾਰੂ ਮਹਲਾ ੩, ਪੰਨਾ 1056)*

ਇਕ ਜੈਸਾ ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ। ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਜੈਸਾ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਦੂਜਾ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਿਥਵੀ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਇਕ ਪਾਸੇ; ਇਕ ਬ੍ਰਿਖ

ਜੈਸਾ ਦੂਜਾ ਬ੍ਰਿਖ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਕ ਪੱਤੇ ਜੈਸਾ ਦੂਜਾ ਪੱਤਾ ਤੇ ਇਕ ਫਲ ਫੁੱਲ ਜੈਸਾ ਦੂਜਾ ਫਲ ਫੁੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਕ ਦਰਿਆ ਜੈਸਾ ਦੂਜਾ ਤੇ ਇਕ ਝੀਲ ਜੈਸੀ ਦੂਜੀ ਝੀਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਬਣਾਈ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਪੁਨਰੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ, ਇਕ ਕਰੂਪ ਹੈ। ਇਕ ਉੱਚੇ ਕੱਦ ਦਾ ਹੈ, ਇਕ ਠਿੰਗਣਾ ਹੈ। ਇਕ, ਇਕ ਸਾਲ ਵਿਚ ਦੋ ਕਲਾਸਾਂ ਅੱਗੇ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਕਲਾਸ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਦੋ ਦੌੜਦੇ ਹਨ—ਇਕ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਕ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਕਰਨਾ ਹੈ ਫਿਰ ਠਿੰਗਣੇ ਨੂੰ ਇਕ ਫ਼ੁਟ ਉੱਚਾ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ ਯਾ ਜੋ ਉੱਚਾ ਹੈ ਉਸ ਦੀਆਂ ਇਕ ਫ਼ੁਟ ਲੱਤਾਂ ਵੱਢਣੀਆਂ ਪੈਣਗੀਆਂ। ਜੋ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਗਤੀ ਵਧਾ ਕੇ ਬਰਾਬਰੀ 'ਤੇ ਲਿਆਉਣਾ ਪਵੇਗਾ ਯਾ ਫਿਰ ਜੋ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਗਿਆ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਗਤੀ ਘਟਾ ਕੇ ਬਰਾਬਰ 'ਤੇ ਲਿਆਉਣਾ ਪਵੇਗਾ।

ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਠਿੰਗਣੇ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਿਆ—ਜੋ ਲੰਮਾ ਸੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਇਕ ਫ਼ੁਟ ਵੱਢ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਗਤੀ ਘਟਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤਾਕਿ ਬਰਾਬਰੀ ਆਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਗਤੀ ਘਟ ਗਈ। ਪਹਿਲੇ ਗ਼ਰੀਬੀ ਕਰਕੇ ਪਛੜੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਹੁਣ ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਗ਼ਰੀਬ ਹਨ।

ਅੱਜ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਿਤਨਾ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੈ, ਇਤਨਾ ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਹਕੂਮਤ ਵਿਚ ਵੀ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਤਾਕਤਵਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਹੀ ਪਹਿਲੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਜ ਹੈ। ਕੋਈ ਚਿੰਤਕ, ਕੋਈ ਸੁਤੰਤਰ ਪ੍ਰੇਮੀ ਜਦ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਗਲ ਕਰਾਰ ਦੇ, ਤੰਗ-ਤਾਰੀਕ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਕੇ ਹਕੀਕਤ ਵਿਚ ਪਾਗਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਜਜ਼ਬ ਕਰ, ਰਾਜ-ਪਾਠ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਹਵਸ ਉਹੀ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਸੀ। ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਧੋਖਾ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਬਰਾਬਰ ਕਰਨਾ ਗ਼ੈਰ-ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ। ਉਥੇ ਵੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਇਕ ਕਰਨਲ ਹੈ, ਜਨਰਲ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਵਿਚਾਰੇ ਮਾਮੂਲੀ ਸਿਪਾਹੀ। ਜੋ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਹੈ, ਉਹ ਮੈਨੇਜਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਮਾਮੂਲੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਸਿੰਘਾਸਨ 'ਤੇ ਬੈਠਦਾ ਹੈ, ਬਾਕੀ ਵਿਚਾਰੇ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਿਤਨਾ

ਕਿਸਾਨ ਮਜ਼ਦੂਰ ਗ਼ੁਲਾਮ ਹੈ, ਉਤਨਾ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੇ ਅਪਣੱਤ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦੇਈਏ ਤਾਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਘੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਵਿਚ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਤਰਜ਼ੇ-ਹਕੂਮਤ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲੋਂ ਪਛੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਤੇ ਵਧਾਣ ਵਿਚ ਖ਼ਰਚ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਛ ਤਾਂ ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਵਿਚ ਵੀ ਸੀ—ਫਿਰ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਕੀ ਹੋਈ ? ਹਾਂ, ਬੰਦੇ ਬਦਲ ਗਏ ਪਰ ਸੱਤਾਧਾਰੀਆਂ ਦੀ ਮਨੂ-ਵ੍ਰਿਤੀ ਨਾ ਬਦਲੀ। ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਬਣਾਉਣਾ ਤਾਂ ਸੁਪਨਾ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਹਾਂ, ਅਮੀਰ ਗ਼ਰੀਬ ਬਣਾ ਕੇ ਕੁਛ ਬਰਾਬਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਅੱਜ ਤਿੰਨੇ ਤਰਜ਼ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ—ਸ਼ਖ਼ਸੀ, ਜਮਹੂਰੀ ਤੇ ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ, ਪਰ ਹਰ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਜਿਉਂ ਦੀਆਂ ਤਿਉਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ।

ਸੰਤ-ਜਨਾਂ ਨੇ ਜੋ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਕਾਬਲੇ-ਕਬੂਲ ਨਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰ ਨਾ ਸਕਿਆ, ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖੀ ਦੁਨੀਆ ਅੱਜ ਵੀ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਤੇ ਬੇਚੈਨ ਹੈ।

ਧਾਰਮਿਕ ਲੋਕ ਸੰਤ-ਜਨਾਂ ਨੇ ਜੋ ਸਮਾਧਾਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਇਹ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੋ ਧਰਮ ਦੇ ਮੂਲ ਗੁਣ ਦੱਸੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮੂਲ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਲਈ ਆਖਿਆ। ਧਰਮ ਦੇ ਮੂਲ ਗੁਣ ਹਨ—ਦਇਆ, ਸੰਤੋਖ, ਪ੍ਰੇਮ। ਦੂਜੇ 'ਤੇ ਦਇਆ, ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਸੰਤੋਖ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ—ਅਗਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮੂਲ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦੇਈਏ ਤਾਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਖ਼ਾਲਿਸ (ਪਵਿੱਤਰ) ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦਿਆਲੂ ਤੇ ਸੰਤੋਖੀ ਕੋਲ ਜਦ ਸੱਤਾ ਆਂਵਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੇਵਾ ਉਸ ਦੀ, ਜੋ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ਕਿ ਸੇਵਾ ਉਸ ਦੀ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੋ ਪਿੱਛੇ ਹਨ ਤਾਕਿ ਬਰਾਬਰੀ 'ਤੇ ਆ ਜਾਣ ਯਾ ਅੱਗੇ ਲੰਘਣਾ ਚਾਹੁਣ ਤਾਂ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਜਾਣ।

ਦਇਆ ਤੇ ਸੰਤੋਖ ਤੋਂ ਹੀਣਾ ਮਨੁੱਖ ਬਰਾਬਰੀ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ ਤੇ ਅੱਗੇ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦੇਵੇਗਾ। ਅਜੋਕੀ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾਲੂ ਤੇ ਅਹੰਕਾਰੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਖ਼ਤਰਾ ਉਸ ਤੋਂ ਹੈ ਜੋ ਨੰਬਰ ਦੋ 'ਤੇ ਖੜਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਬਰਾਬਰ 'ਤੇ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ ਯਾ ਅੱਗੇ ਵੀ ਵਧ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਨੰਬਰ ਇਕ 'ਤੇ ਖੜਾ ਨੰਬਰ ਦੋ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਵੱਢ ਕੇ ਰੱਖ ਦੇਵੇਗਾ, ਤਾਕਿ ਬਰਾਬਰੀ 'ਤੇ ਨਾ ਆਵੇ ਤੇ ਅੱਗੇ ਨਾ ਵਧ ਸਕੇ।

ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾਲੂ ਰੱਜਦਾ ਨਹੀਂ, ਅਹੰਕਾਰੀ ਦੂਜੇ ਦਾ ਸਿਰ ਨੀਵਾਂ ਕਰ ਕੇ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਤਬੀਅਤ ਆਕੀ (ਵਿਦਰੋਹੀ) ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਵਿਦਰੋਹ ਵਧਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਵਿਚ ਅਰਦਾਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰੋਜ਼ ਗੁਰੂ ਅੱਗੇ ਇਹ ਮੰਗ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ-ਸੱਤਾ ਖ਼ਾਲਿਸ ਸੰਤੋਖੀ ਤੇ ਦਿਆਲੂ ਦੇ ਹੱਥ ਹੋਵੇ, ਤਾਕਿ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਵਕਤ ਸਿਰ ਮਿਲੇ ਤਾਕਿ ਕੋਈ ਆਕੀ ਨਾ ਹੋਵੇ :

ਰਾਜ ਕਰੇਗਾ ਖਾਲਸਾ ਆਕੀ ਰਹੇ ਨਾ ਕੋਇ।

ਜਿਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆਕੀ ਲੋਕ ਹਨ, ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੱਤਾ ਵਿਚ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾਲੂ ਤੇ ਅਹੰਕਾਰੀ ਹਨ।

ਪ੍ਰਿਥਵੀ 'ਤੇ ਜਿਸ ਦਿਨ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਧਰਮ (ਸੰਤੋਖ ਤੇ ਦਇਆ) ਜੁੜੀਆਂ ਤਾਂ ਉਸ ਦਿਨ ਦੁਨੀਆ ਤੇ ਮੁਲਕ ਇਕ ਹੋਵੇਗਾ, ਕੋਈ ਸੀਮਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਮਿਲਟਰੀ ਸੈਨਾ ਇਹ ਦੋ ਮਹਿਕਮੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਜਦ ਹਰ ਇਕ ਨੇ ਦੂਜੇ 'ਤੇ ਦਇਆ ਹੀ ਕਰਨੀ ਹੈ, ਹਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਹੱਕ ਦਾ ਮੁਹਾਫ਼ਜ਼ ਹੋਵੇਗਾ। ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੇਮ ਕਰ ਕੇ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਭੂ-ਮਈ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦੇ ਹੋਵਣ ਤਾਂ ਫਿਰ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਇਕ ਮੁਲਕ ਹੋਵੇਗੀ। ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਮਹਿਕਮੇ ਤਾਂ ਹੋਣਗੇ ਪਰ ਸੈਨਾ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਏਗੀ।

ਦਰਅਸਲ ਜਗਤ ਵਿਚ ਇਤਨੀ ਛੀਨਾ-ਝਪਟੀ ਹੈ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਅਹੰਕਾਰ ਆਸ਼੍ਰਿਤ ਹੈ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਲਈ ਸੈਨਾ ਬਲ, ਪੁਲਿਸ ਦਲ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦੀ ਇਹ ਸੋਚਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਦੂਜਾ ਛੀਨਾ-ਝਪਟੀ ਨਾ ਕਰੇ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਸੈਨਾ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਪਰ ਖ਼ੁਦ ਛੀਨਾ-ਝਪਟੀ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਰ ਸਕੇ, ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਸੈਨਾ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਜਦ ਧਰਮ (ਦਇਆ-ਸੰਤੋਖ-ਪ੍ਰੇਮ) ਜੁੜੇਗਾ ਤਾਂ ਜਗਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਆਕੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਗਰ ਧਰਮ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾ ਜੁੜ ਸਕੀ ਤਾਂ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਜੈਸੇ ਅੱਜ ਤਕ ਤਬਾਹ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ, ਇਹ ਕਰਮ ਜਾਰੀ ਰਹੇਗਾ :

ਜਲਾਲੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਹੋ ਯਾ ਜਮਹੂਰੀ ਤਮਾਸ਼ਾ ਹੋ,
ਜੁਦਾ ਹੋ ਦੀਂ ਸਿਆਸਤ ਸੇ ਤੋ ਰਹਿ ਜਾਤੀ ਹੈ ਚੰਗੇਜ਼ੀ।

ਦੀਨ ਤੋਂ ਜੁਦਾ ਹੁੰਦੀ ਸਿਆਸਤ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਨੂੰ ਪਸ਼ੂ-ਵ੍ਰਿਤ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਕੁੱਤੇ ਤੇ ਇੱਲਾਂ ਤਾਂ ਮੁਰਦਾਰ ਦਾ ਮਾਸ ਨੋਚਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਜੀਉਂਦਿਆਂ ਦਾ ਮਾਸ ਨੋਚਦੇ ਹਨ ਔਰ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਹੂ-ਲੁਹਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮ

ਤੋਂ ਕੋਰੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਤਨੇ ਮੁਲਕ ਮਾਸ ਨੋਚ ਨੋਚ ਕੇ ਲਹੂ-ਲੁਹਾਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਇਕ ਕਰੋੜ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਕਾਤਲ ਹੈ ਹਿਟਲਰ। ਕੋਈ ਇਕ ਕਰੋੜ ਮਾਰ ਕੇ ਚਾਇਨਾ ਵਿਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਿਆਂਦੀ ਗਈ। ਧਰਮ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋਈ ਰਾਜਨੀਤੀ ਪਾਣੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖ਼ੂਨ ਡੋਲ੍ਹਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਐਸਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮਾਹੌਲ ਬਣਾਣ, ਜੋ ਧਰਮ ਦੇ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਖੜਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਕਿ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਹੂ-ਲੁਹਾਨ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦਰਸ਼ਨ

ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਜੋ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦ੍ਰਿਸ਼, ਜਿਸ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਜੋ ਵੇਖ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਹ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀ ਵੇਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਵੇਖਣਾ ਹੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਹੋਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਸਾਰੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਹਨ। ਨਹੀਂ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਜੋ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਗਹਿਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਹਰ ਇਕ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦਾ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ— ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ਰ। ਦਰਅਸਲ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ਰ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਵਿਚਾਰਕ। ਸੋ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਚਾਰਕ ਨਹੀਂ ਬਣਦੇ। ਵਿਚਾਰਕ ਜੋ ਸਿਰਫ਼ ਵਿਚਾਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਆਵਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਜੋ ਸਿਰਫ਼ ਵਿਚਾਰਦਾ ਨਹੀਂ, ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਅੱਖ ਸਰੀਰ ਦੇ ਤਮਾਮ ਇੰਦਰਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅਤੀ ਸੂਖਮ ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਇੰਦਰਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅੰਗ ਯਾ ਇੰਦਰੇ ਵਿਚ ਪੀੜਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਰੋਂਦੀ ਅੱਖ ਹੈ। ਕੰਨ ਵਿਚ ਪੀੜ ਹੈ, ਦੰਦ ਵਿਚ ਦਰਦ ਯਾ ਪੇਟ ਦੁਖਣਾ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਯਾ ਮਨ ਅਤੀ ਦੁਖੀ ਹੈ ਤਾਂ ਅੱਖ ਰੋ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਦਾ ਦੁੱਖ ਅੱਖ ਕੋਲ ਹੈ। ਸਭ ਦਾ ਦੁੱਖ ਵੰਡਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਦਾ ਦੁੱਖ ਹੌਲਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਦੇ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਮੰਨਦੀ ਹੈ, ਸਮਝਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪੀੜਾ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਪੀੜਾ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ ਔਰ ਜੋ ਇਕ ਪ੍ਰਬਲ ਸੱਚਾਈ ਹੈ, ਇਸ ਪੀੜਾ ਨੂੰ ਜੋ ਆਪਣੀ ਪੀੜਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਮਾਧਾਨ ਲੱਭਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਹੈ। ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਵੇਖ, ਬੋਲਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਵਿਚਾਰਕ ਕੇਵਲ ਸੱਚ 'ਤੇ ਹੀ ਬੋਲਦਾ ਹੈ:

ਸੰਤਨ ਕੀ ਸੁਣਿ ਸਾਚੀ ਸਾਖੀ॥
ਸੋ ਬੋਲਹਿ ਜੋ ਪੇਖਹਿ ਆਖੀ॥ *(ਰਾਮਕਲੀ ਮਹਲਾ ੫, ਪੰਨਾ 894)*

ਮੁਬਤਲਾਇ, ਦਰਦ ਕੋਈ ਅਜ਼ਵ ਹੋ ਰੋਤੀ ਹੈ ਆਂਖ।
ਕਿਸ ਕਦਰ ਹਮਦਰਦ ਸਾਰੇ ਜਿਸਮ ਕੀ ਹੋਤੀ ਹੈ ਆਂਖ। *(ਇਕਬਾਲ)*

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਅੱਖ ਨੇ ਜਗਤ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਵੇਖੀ। ਉਹ ਇਹੀ ਸੱਚਾਈ ਹੈ—ਜਗਤ ਦੁਖੀ ਹੈ, ਜਗਤ ਵਿਚ ਪੀੜਾ ਹੀ ਪੀੜਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਆਪਕ ਪੀੜਾ ਨੂੰ ਵੇਖ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਰੋ ਉਠਿਆ ਹੈ। ਜਗਤ ਦੇ ਦੁੱਖ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਤਮਾਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਜਗਤ ਦਾ ਦੁੱਖ ਹੁਣ ਜਗਤ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਮੇਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਤਿਸ਼ਕਰਨ ਵਿੱਚੋਂ ਜਗਤ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ:

ਜਗਤੁ ਜਲੰਦਾ ਰਖਿ ਲੈ ਆਪਣੀ ਕਿਰਪਾ ਧਾਰਿ॥
ਜਿਤੁ ਦੁਆਰੈ ਉਬਰੈ ਤਿਤੈ ਲੈਹੁ ਉਬਾਰਿ॥ *(ਸਲੋਕ ਮ: ੩, ਪੰਨਾ 853)*

ਹਰ ਵਕਤ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਰਾਜ਼ੀ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਉਦੋਂ ਰਜ਼ਾ ਦੇ ਮਾਲਕ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਅੱਗੇ ਜੀਵਾਂ ਲਈ ਫ਼ਰਿਆਦ-ਮਈ ਗਿਲੇ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ:

ਏਤੀ ਮਾਰ ਪਈ ਕਰਲਾਣੇ ਤੈਂ ਕੀ ਦਰਦੁ ਨ ਆਇਆ॥
(ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੧, ਪੰਨਾ 360)

ਦੁਖੀਆ ਦਰਦ ਘਣੇ ਵੇਦਨ ਜਾਣੇ ਤੂ ਧਣੀ॥
(ਡਖਣੇ ਮ: ੫, ਪੰਨਾ 1097)

ਇਹ ਜੋ ਘਣੇ ਦੁੱਖ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜੀ ਕੁਰਲਾ ਰਹੇ ਹਨ—ਹੇ ਦਾਤਾ! ਇਹ ਵੇਦਨਾ, ਇਹ ਦੁੱਖ ਤੂੰ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈਂ। ਤੂੰ ਦੂਰ ਕਰ, ਬਹੁਤ ਦਰਦ ਹੈ, ਬਹੁਤ ਦੁੱਖ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਐਸੇ ਆਖ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਦੁੱਖ ਵੇਦਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਕ ਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦਾ ਇਹੀ ਤਾਂ ਅੰਤਰਾ ਹੈ। ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਜਗਤ ਦੇ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਲਿਆਂਵਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਛਲਕ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਜਗਤ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸਮੋ ਕਦੀ ਰੋਇਆ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੁੱਖਾਂ 'ਤੇ ਕਦੇ ਹੱਸ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਉਹੀ ਦੁਖੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਕਦੇ ਦੂਜੇ ਦੇ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਦੁੱਖ ਇਕ ਵਿਆਪਕ ਸੱਚਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਦੀ ਜਿਸ ਕੋਲ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਜਗ੍ਹਾ ਦੇਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ, ਉਹ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਹੈ। ਹਰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਜੈਸੇ ਨਸਲ ਰੰਗ, ਰੂਪ, ਭਾਸ਼ਾ, ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਹੈ, ਵੈਸੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦੇ ਉਪਜ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਨ। ਸਾਡਾ ਦੇਸ਼ ਵਰਨ-ਵੰਡ ਦੇ ਨਾਮ

'ਤੇ ਸਦੀਆਂ ਤਕ ਕ੍ਰਿਤੀ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ੂਦਰ ਕਹਿ, ਜ਼ੁਲਮ ਢਾਂਹਦਾ ਰਿਹਾ, ਅਛੂਤ ਕਹਿ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਤੇ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਅਤਿਅੰਤ ਪੀੜਤ ਸੀ। ਇਸ ਪੀੜਾ ਨੂੰ ਦਰਦੇ-ਦਿਲ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਦਰਦੀ ਦਾਤੇ ਨੇ ਜਦ ਆਪਣੀ ਪਾਵਨ ਤੇ ਗਹਿਰੀ ਅੱਖ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਪ੍ਰਭੂ ਅੱਗੇ ਅਰਦਾਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਕਲੇ:

ਕਿਤ ਕਉ ਸਾਹਿਬ ਆਵਹਿ ਰੋਹਿ॥...
ਤੂ ਓਨ ਕਾ ਤੇਰੇ ਓਹਿ॥
ਅਸੀ ਬੋਲਵਿਗਾੜ ਵਿਗਾੜਹ ਬੋਲ॥
ਤੂ ਨਦਰੀ ਅੰਦਰਿ ਤੋਲਹਿ ਤੋਲ॥ *(ਸਿਰੀਰਾਗੁ ਮਹਲਾ ੧, ਪੰਨਾ 25)*

ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ! ਇਹ ਸਭ ਤੇਰੇ ਕੀਤੇ ਤੇਰੇ ਜੀਵ ਹਨ। ਤੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ। ਜੀਵਾਂ ਲਈ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਅੱਗੇ ਜੋਦੜੀਆਂ, ਤਰਲੇ ਤੇ ਅਰਦਾਸ ਦਾਤੇ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਰਹੀ। ਇਹ ਸੱਚਾਈ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖੀ ਹਿਰਦਾ ਕਿਸੇ ਦੇ ਗ਼ਮ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਨਹੀਂ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਆਪਣੀ ਵਿਤ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਹਿਰਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ:

ਜੋ ਗ਼ਮ ਮੇਂ ਕਿਸੀ ਔਰ ਕੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਹੋਤਾ।
ਕੁਛ ਔਰ ਬਲਾ ਹੋਤੀ ਹੈ ਵੁਹ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਹੋਤਾ।

ਅਜੋਕੀ ਵਿੱਦਿਆ 'ਤੇ ਖੜੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਦਿਲ ਪੱਥਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਪੱਥਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਪਏ ਦੂਜੇ ਪੱਥਰ ਦਾ ਬੋਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤਿਵੇਂ ਅੱਜ ਦਾ ਮਨੁੱਖ, ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਪਸ਼ੂ-ਬ੍ਰਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਜੋਕੀ ਵਿਦਿਆ ਸਹਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲੋਂ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨਾਲ ਅਧਿਕ ਪਿਆਰ ਹੈ। ਕੁੱਤੇ, ਬਿੱਲੀਆਂ ਅੱਜ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਬੈਠ ਕੇ ਖਾਂਦੇ ਪੀਂਦੇ ਤੇ ਸੌਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰਦੀ ਗਰਮੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਕਤ ਸਿਰ ਖ਼ੁਰਾਕ ਮਿਲੇ ਤੇ ਚੰਗੀ ਮਿਲੇ, ਇਸ ਦਾ ਫ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਭਾਗ ਸੰਪੰਨ ਮਨੁੱਖ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ।

ਪਸ਼ੂਆਂ ਨਾਲ ਤਾਲ-ਮੇਲ ਬੈਠੇ ਪਰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਜੁੜੇ ਤਾਂ ਸੋਚਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਕੈਸੇ ਜੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਿਧਰੇ ਪਸ਼ੂ-ਬ੍ਰਿਤੀਆਂ ਕਰਕੇ ਤਾਂ ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਕਿ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ, ਲੇਕਿਨ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਨਫ਼ਰਤ।

ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਇਹ ਮਨੁੱਖਾਂ ਲਈ ਕਿਤਨਾ ਉਦਾਰਚਿੱਤ ਹੈ। ਗੁਣ ਤੇ ਅਵਗੁਣ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਦੀ ਬੜੀ ਤਿੱਖੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ

ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦੀ। ਸਮਾਜ ਨੀਤੀ ਧਰਮ ਵਿਚ ਆਏ ਅਵਗੁਣਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਨੇ ਹੀ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਨਿੰਦਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਕੋਲ ਤਾਮੀਰੀ ਰੁਚੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਿੰਦਕ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਤੇ ਧਰਮ ਨੀਤੀ ਦੇ ਮਹੱਲ ਨੂੰ ਗਿਰਾਵਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤਾਂ ਮਹੱਲ ਵਿਚ ਆਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਰਾੜਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮਹੱਲ ਗਿਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੁਧਾਰਕ ਬ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਦਰਾੜਾਂ ਨੂੰ ਭਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਦਰਾੜਾਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਨ ਤਾਂ ਮਹੱਲ ਨਵੇਂ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪੁਰਾਣੇ ਮਹੱਲਾਂ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਦੇ ਦਾਵੇਦਾਰ ਤਾਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਬੋਸ਼ੀਦਾ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੀ ਪਕੜ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਕਦੀ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਯੂਨਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੁਕਰਾਤ ਜ਼ਹਿਰ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਦੇ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਧਰਮ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਤਰੁੱਟੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਕੇ ਈਸਾ ਨੂੰ ਸੂਲੀ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਨਾ ਪਿਆ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਤਰੁੱਟੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਜਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਬਾਬਰ ਨੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਜੋਤਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਵਕਤ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਹੱਥੋਂ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਤੇ ਸਿਲਸਿਲਾ ਨਾ ਮੁੱਕਣ ਵਾਲਾ ਚੱਲ ਪਿਆ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਮਾਸੂਮ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਤੇ ਮਾਤਾ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਬਾਈਧਾਰ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਚੈਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਬੈਠਣ ਦਿੱਤਾ।

ਕਬੀਰ ਦੇ ਘਰ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ, ਕਈ ਦਫ਼ਾ ਜੇਲ੍ਹ ਪਾਇਆ ਗਿਆ। ਜੋ ਭਜਨ ਕਰ, ਸਮਾਧੀ ਲੀਨ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਹੀ ਮਸਤ ਹੈ, ਐਸੇ ਸੰਤ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਤਾਂ ਹਰ ਸਮੇਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸੰਤ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਕਦੀ ਕਦੀ ਸੰਜੋਗ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਐਸਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੰਤ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਦੀ ਰੱਜ ਕੇ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰੇਗਾ।

ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਜਦ ਵੀ ਕਦੀ ਕੋਈ ਧਰਮ ਸਮਾਜ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸੁਧਾਰ ਹੋਇਆ, ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਹੋਈ; ਐਸੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਸੰਤਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਐਸੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੰਤ ਵਕਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਨਾਦ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਲੇਕਿਨ ਫਿਰ ਜਦ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਖੁਲ੍ਹਦੀਆਂ ਹਨ, ਵਿਰੋਧੀ ਤਾਕਤਵਰ ਜਦ ਵਕਤ ਦੀ ਆਈ ਆਂਧੀ ਅੱਗੋਂ ਝੜਦੇ ਤੇ ਟੁੱਟਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਫਿਰ ਸੱਚ ਸਿੰਘਾਸਨ 'ਤੇ ਬਿਠਾ ਪੂਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

ਕੂੜ ਨਿਖੁਟੇ ਨਾਨਕਾ ਓੜਕਿ ਸਚਿ ਰਹੀ॥ *(ਮਹਲਾ ੧, ਪੰਨਾ 953)*

ਸੁਕਰਾਤ ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕੇ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਤਾਂ ਮਰ ਗਏ ਪਰ ਸੁਕਰਾਤ

ਦੇ ਬੋਲ ਅੱਜ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬੋਲ ਬਣ ਗਏ। ਈਸਾ ਘਰ ਘਰ ਵਿਚ ਪੂਜਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਵਾਬ ਸਰਹੰਦ ਤਾਂ ਕਬਰ ਵਿਚ ਜਾ ਪਿਆ, ਮਿੱਟੀ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ, ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੜ੍ਹੀਆਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਦਰਸ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ਤਾਂ ਕਬਰ ਵਿਚ ਹੀ ਦਫ਼ਨ ਹੋ ਗਏ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਬੋਲ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਗੁੰਜਾਰਾਂ ਪਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਔਰੰਗਾਬਾਦ ਨੇੜੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਕਬਰ 'ਤੇ ਤਾਂ ਦੀਵੇ ਜਗਾਉਣ ਲਈ ਯਾਤਰੂਆਂ ਤੋਂ ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਹੀਦੀ ਅਸਥਾਨ ਆਤਮਿਕ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵੰਡ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਥੇ ਧਨ ਦੇ ਦਰਿਆ ਪਏ ਚੱਲਦੇ ਹਨ।

ਅੱਜ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹਨ ਪਰ ਸਮਾਜ ਨੀਤੀ ਤੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਤਰੁੱਟੀਆਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਹਨ।

ਤੁਲਸੀ ਨੂੰ ਰਾਵਣ ਦੇ ਵਿਚ ਤਾਂ ਦੁਸ਼ਟ-ਪੁਣਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਰੱਜ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਚਰਚਾ ਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਆਪਣੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਰਾਵਣ ਤੋਂ ਵੀ ਅਧਿਕ ਤਰੁੱਟੀਆਂ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਾਸਕ ਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਤਕ ਨਹੀਂ ਆਖਿਆ।

ਮੇਰੇ ਦੇਖੇ ਤਾਂ ਮਹਾਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੰਤ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਸੂਲੀ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਫੋਕੇ ਕਲਮ ਤੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਦੇ ਧਨੀ ਤਾਂ ਹਰ ਸੱਤਾ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ਾਮਦ ਕਰ, ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਦੀ ਸਿਆਹੀ ਦੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਜੇਤੂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗ, ਜਿੱਤ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਰੱਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਰਾਵਣ ਸ਼ਿਵਜੀ ਦਾ ਇਤਨਾ ਵੱਡਾ ਉਪਾਸ਼ਕ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਿਵਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਬਾਰ ਬਾਰ ਸਿਰ ਕੱਟ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ :

ਸੰਮਨ ਜਉ ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ ਕੀ ਦਮ ਕ੍ਹਿਹੁ ਹੋਤੀ ਸਾਟ॥
ਰਾਵਨ ਹੁਤੇ ਸੁ ਰੰਕ ਨਹਿ ਜਿਨਿ ਸਿਰ ਦੀਨੇ ਕਾਟਿ॥

(ਚਉਬੋਲੇ ਮਹਲਾ ੫, ਪੰਨਾ 1363)

ਰਾਵਣ ਕੋਈ ਭਿਖਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਰਾਜਾ ਸੀ। ਉਹ ਸੋਨਾ ਚਾਂਦੀ ਭੇਟ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਪਰ ਗਹਿਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਰਾਵਣ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਿਵਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਮਾਇਆ ਦੀਆਂ ਦਮੜੀਆਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ।

ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਵਣ ਚਾਰ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਪਾਠੀ ਸੀ ਤੇ ਚਾਰੇ ਵੇਦ ਉਸ ਨੂੰ ਕੰਠ ਸਨ। ਕੰਠ ਹੋਣੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹੈ ਕਿ ਬਿਨਾਂ ਨਾਗਾ ਪਾਠ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਤਦੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੰਠ ਹੋ ਗਏ ਤੇ

ਚੇਤੇ-ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਬੜੀ ਤਿੱਖੀ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਇਕਾਗਰ ਚਿੱਤ ਹੋ ਕੇ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਤਦੇ ਕੰਠ ਹੋ ਗਏ। ਆਪਣੇ ਵਕਤ ਦਾ ਪ੍ਰਬਲ ਵਿਗਿਆਨੀ ਸੀ। ਸੂਰਜ ਤੇ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਰਸੋਈ ਦੇ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਜਲਦੇ ਸਨ:

ਚੰਦੁ ਸੂਰਜੁ ਜਾ ਕੇ ਤਪਤ ਰਸੋਈ॥
ਬੈਸੰਤਰੁ ਜਾ ਕੇ ਕਪਰੇ ਧੋਈ॥ *(ਆਸਾ, ਪੰਨਾ 481)*

ਅਗਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਵੈ-ਚਲਿਤ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ਜੋ ਕਪੜੇ ਧੋਂਦੀਆਂ ਸਨ।

ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਨਾਲ ਵੈਰ ਕਿਵੇਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ? ਜੇ ਇਸ ਪਿਛੋਕੜ ਨੂੰ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਰਾਵਣ ਇਤਨਾ ਕਸੂਰਵਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੰਧਰਵ ਤੇ ਸਵੰਬਰ ਵਿਵਾਹ ਦੀ ਆਮ ਪ੍ਰਥਾ ਸੀ। ਰਾਵਣ ਦੀ ਭੈਣ ਸਰੂਪ ਨਖਾ ਨੇ ਲਖਮਨ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰ, ਵਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਜਦ ਵਰ-ਮਾਲਾ ਲਖਮਨ ਦੇ ਗਲ ਪਾਈ ਤਾਂ ਲਖਮਨ ਨੇ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਸਰੂਪ ਨਖਾ ਨੇ ਜਦ ਫਿਰ ਇਸਰਾਰ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਕ੍ਰੋਧ-ਵੱਸ ਹੋ, ਸਰੂਪ ਨਖਾ ਦੀ ਨੱਕ ਕੱਟ ਦਿੱਤੀ। ਸਰੂਪ ਨਖਾ ਦੇ ਅਰਥ ਵੀ ਇਹੀ ਹਨ ਜਿਸ ਦੇ ਨੈਣ ਨਕਸ਼ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਸਨ। ਸੋ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਮਹਾਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸੋਹਣੀ ਨੱਕ ਕੱਟ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਯੁਵਤੀ ਨੂੰ ਕਰੂਪ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਬਲਾ ਨਾਰੀ ਆਪਣੇ ਭਾਈ ਰਾਵਣ ਕੋਲ ਜਾ ਰੋਈ।

ਕਿਸੇ ਆਮ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਭੈਣ ਨਾਲ ਇਹ ਵਿਵਹਾਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ, ਰਾਵਣ ਤਾਂ ਵਕਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਰਾਜਾ ਸੀ। ਰਾਵਣ ਨੇ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਰਾਮ ਦੀ ਨੱਕ ਕੱਟਣੀ ਚਾਹੀ, ਕਿਸੇ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਉਠਾ ਲਿਆਉਣਾ ਵੀ ਅਗਲੇ ਦੀ ਨੱਕ ਕੱਟਣੀ ਹੈ।

ਇਤਨੇ ਮਹਾਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੇ ਜਪੀਸ਼ਰ ਰਾਵਣ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਦ ਬਦਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਇਸ ਦੀ ਮੂੜ੍ਹਤਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਕਿਉਂਕਿ ਜਪੀਸ਼ਰ ਬਦਲਣ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਬਦਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸੁਰਤ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਵੇਖਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸਿਉਂ ਕਸੂਰ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਫਿਰ ਰਾਵਣ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਿਉਂ ਹੋਈ ? ਤੇ ਰਾਮ ਦੀ ਉਪਮਾ ਕਿਉਂ ਹੋਈ ? ਦਰਅਸਲ ਰਾਵਣ ਹਾਰ ਗਿਆ। ਔਰ ਜੋ ਹਾਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਪੱਖ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਪੂਰਦਾ। ਤਦੇ ਤਾਂ ਕਹਾਵਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਈ ਕਿ 'ਹਾਰੇ ਕੋ ਹਰੀ ਨਾਮ' ਹਾਰੇ ਹੋਏ ਲਈ ਸਿਰਫ਼ ਹਰੀ ਦਾ ਆਸਰਾ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਤਨਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਰਾਜਾ ਹਾਰਿਆ ਕੈਸੇ ? ਭਾਈ ਦੋਖੀ ਨਿਕਲਿਆ। ਭਭੀਖਸ਼ਨ ਚੂੰਕਿ ਭਰਾ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਤੇ ਵੱਡਾ ਰੁਤਬਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਰਾਵਣ ਦੇ ਫ਼ੌਜੀ ਰਾਜ਼ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਤੇ

ਉਹ ਸਾਰੇ ਰਾਜ਼ ਇਸ ਨੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਰਾਮ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੱਤੇ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਵੇ। ਰਾਜ਼ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਚਰਮੀ ਰਾਵਣ ਦੀ ਹਾਰ ਹੋ ਗਈ।

ਰਾਵਣ ਦੀ ਅੱਖ ਕਿਤਨੀ ਗਹਿਰੀ ਹੈ, ਜਦ ਉਸ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਰਾਮ ਵਕਤ ਦਾ ਅਵਤਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ, ਤੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਜੰਗ ਨਾ ਕਰ ਤਾਂ ਗਹਿਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਰਾਵਣ ਹੱਸ ਪਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ—ਹੁਣ ਤਾਂ ਮੈਂ ਜ਼ਰੂਰ ਲੜਾਂਗਾ। ਅਗਰ ਅਵਤਾਰ ਨਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਤੇ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਸੂਰ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸਿਓਂ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਚੁੱਕ ਲਿਆਉਣੀ ਪਾਪ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਨੱਕ ਕੱਟ, ਉਸ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਕਰੂਪ ਬਣਾ ਦੇਣਾ ਵੀ ਮਹਾਂ ਪਾਪ ਹੈ। ਤੇ ਰਾਵਣ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ—ਜੇ ਉਹ ਅਵਤਾਰ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਮਰਨਾ ਮੇਰਾ ਸੁਭਾਗ ਹੈ। ਐਸੀ ਸੋਚਣੀ ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦੀ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਅਚੇਤਨ ਮਨ ਵਿਚ ਰਾਵਣ ਦੀਆਂ ਖ਼ੂਬੀਆਂ ਵੱਸੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਤਦੇ ਤਾਂ ਰਾਵਣ ਦਾ ਪੁਤਲਾ ਜਲਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਜਦੇ ਹਨ। ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੂਜਾ ਤੇ ਨਮਸਕਾਰ ਪਾਪੀ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਪੁੰਨੀ ਤੇ ਪ੍ਰਾਕਰਮੀ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਪਾਪ ਨੂੰ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਅਬਲਾ ਦੀ ਨੱਕ ਕੱਟਣਾ ਵੀ ਕੋਈ ਘੱਟ ਪਾਪ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਰਾਵਣ ਹਾਰ ਗਿਆ। ਹਾਰ ਗਏ ਦੇ ਨਾਲ ਜਗਤ ਖੜਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜੋ ਜਿੱਤ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਲਮ ਤੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਦੇ ਧਨੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਅਗਰ ਰਾਵਣ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਇਹ ਕਿਆਸ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਭਗਵਾਨ ਰਾਵਣ ਹੋਣਾ ਸੀ, ਰਾਮ ਨਹੀਂ। ਚੜ੍ਹਦੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਲਹਿੰਦੇ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਭੁੱਲ ਕਰ ਕੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਕਹਿ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬ ਦੇਣ ਦੀ ਜਾਚ ਆ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਕਲਮ ਤੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਦੇ ਧਨੀ ਉਸ ਪਾਸੇ ਹੀ ਚੱਲ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਪਾਸੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਵਾਰਥ ਚੱਲਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਹਰ ਵਕਤ ਤੇ ਹਰ ਥਾਂ ਆਪਣਾ ਸਵਾਰਥ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਲਈ ਦਿਮਾਗ਼ ਤੇ ਕਲਮ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਇਕ ਐਸਾ ਵਿਉਪਾਰੀ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣਾ ਦਿਮਾਗ਼ ਵੇਚਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਲੇਖਣੀ ਵੇਚਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਤਾਂ ਹਰ ਇਕ ਦੀ ਸੋਚ ਤੇ ਕਲਮ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ। ਨਾ ਸਵਤੰਤਰ ਸੋਚਣੀ, ਬੋਲਣੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਲੇਖਣੀ।

ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤਾਂ ਸੂਲੀ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜ਼ਹਿਰ ਪੀ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਤੱਤੀ ਤਵੀ 'ਤੇ ਬੈਠ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਸੋਚਣੀ ਤੇ ਕਲਮ ਕੋਈ ਖ਼ਰੀਦ ਨਹੀਂ

ਸਕਦਾ। ਕਲਮ ਨੂੰ ਤੋੜ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਨੂੰ ਕੋਈ ਤੰਗ-ਤਾਰੀਕ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦੀ ਟੁੱਟੀ ਕਲਮ ਵੀ ਲੇਖ ਪੂਰੇ ਲਿਖਦੀ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਆਮ ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਸਬੂਤ ਕਲਮ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਟੁੱਟੇ ਬੋਲ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਤਾਰੀਕ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚੋਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦੀ ਸੋਚਣੀ ਕਿਰਨ ਬਣ ਫੈਲਦੀ ਹੈ, ਨੂਰ ਵੰਡਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਆਮ ਵਿਵਹਾਰਕ ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਵੀ ਅੰਧੇਰਾ ਵੰਡਦੇ ਹਨ।

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਚਿੰਤਕ ਤੇ ਕਵੀ ਕਿਸ ਗ਼ੁਬਾਰ ਹੇਠ ਜੀਂਵਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਇਕਬਾਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗਹਿਰੀ ਅੱਖ ਨਾਲ ਵੇਖ ਇਹ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਯੇ ਹਿੰਦ ਕੇ ਸ਼ਾਇਰ ਸੂਰਤ ਗਰ ਵ ਅਫਸਾਨਾ ਨਵੀਸ।
ਇਨ ਸਬ ਕੇ ਆਜ਼ਾਂ ਪਰ ਹੈ ਔਰਤ ਸਵਾਰ।

ਇਲਮ ਦੇ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਸੱਚ ਦੇ ਮੋਤੀ ਕੱਢਣ ਦੀ ਤੇ ਵੰਡਣ ਦੀ ਜਾਚ ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਂਵਦੀ ਹੈ। ਅਧਿਕਤਰ ਤਾਂ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਕੇ ਗ਼ਰਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਜਲਾਏ ਦੀਪਕ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣਾ ਘਰ ਸਾੜ ਬੈਠਦੇ ਹਨ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਸੂਰਜ ਬਣ ਮਨੁੱਖੀ ਫਲਕ 'ਤੇ ਚਮਕਦਾ ਹੈ।

ਈਰਾਨੀ ਸੂਫ਼ੀ ਫ਼ਕੀਰ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਤਥਾਕਥਿਤ ਗਿਆਨੀ ਤਾਂ ਉਸ ਅੰਧੇਰੀ ਰਾਤ ਵਿਚ ਭਟਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਤੇ ਤਾਰੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਗਿਆਨ ਦੇ ਫੋਕੇ ਅਹੰਕਾਰ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਅਗਿਆਨ ਵਿਖਾਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦਾ। ਗਿਆਨੀ ਦੀ ਕਠੋਰਤਾ ਤਾਂ ਅਗਿਆਨੀ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਕਈ ਗੁਣਾ ਅਧਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚੋਟ ਖਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਚੋਟ ਦੇ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।

ਜਦ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਸੁਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸੈਂਕੜੇ ਸਾਲਾਂ ਤਕ ਕ੍ਰਿਤੀ ਬੰਦਿਆਂ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮੰਦਰ ਤੇ ਵਿੱਦਿਅਕ ਮੰਦਰਾਂ ਦੇ ਦਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਬੰਦ ਰੱਖੇ ਜੋ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਕਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਨੀ ਦੀ ਕਠੋਰਤਾ ਅਗਿਆਨੀ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਹੱਥ ਵਿਚ ਤਸਬੀ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ—ਕੁਰਾਨ ਦਾ ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦਾ ਗਿਆਨੀ ਹੈ ਜਦ ਉਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਾਸੂਮ ਲਾਡਲਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਦੀ ਸੋਚਣੀ ਕਰਕੇ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹੀ ਦੀਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਚਿਣਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਇਕ ਆਮ ਸਾਧਾਰਨ ਆਦਮੀ ਨਵਾਬ ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ ਇਸ ਫ਼ੈਸਲੇ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਆਹ ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਮਾਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤਥਾਕਥਿਤ ਗਿਆਨੀ ਦੀ ਕਠੋਰਤਾ ਬਹੁਤ ਅਧਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਖੌਤੀ ਗਿਆਨੀ ਹੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਪੀੜਾਂ ਦੇਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਲਫ਼ਾਜ਼ੀ ਗਿਆਨੀ ਨੂੰ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ

ਆਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਪਾਣੀ ਰਿੜਕ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਨੇ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਕਠੋਰਤਾ, ਕਪਟ ਨੂੰ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਝੂਠ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਧੋਤਾ, ਉਹ ਗਿਆਨ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਅਗਿਆਨ ਹੈ :

ਰਿਦੈ ਕਪਟੁ ਮੁਖ ਗਿਆਨੀ॥
ਝੂਠੇ ਕਹਾ ਬਿਲੋਵਸਿ ਪਾਨੀ॥ *(ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ, ਪੰਨਾ 656)*

ਅਲਫ਼ਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਰਿੜਕਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਆਨੰਦ ਦਾ ਮੱਖਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਅਨੁਭਵ-ਰਹਿਤ ਗਿਆਨ ਪਾਣੀ ਹੀ ਰਿੜਕਣਾ ਹੈ। ਐਸੇ ਗਿਆਨੀਆਂ ਕਰਕੇ ਆਤਮ-ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਜਦ ਕਿ ਜਗਤ ਗਿਆਨੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨਕ ਜੋ ਕੁਛ ਪਦਾਰਥ ਵਿਚ ਝਾਤ ਮਾਰ ਕੇ ਵੇਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ। ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਜੋ ਸਮਾਜ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹੰਸ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁੱਧ ਤੇ ਪਾਣੀ ਵੱਖ ਕਰਦਾ ਹੈ—ਇਹ ਅਖੌਤੀ ਗਿਆਨੀ ਕੋਲ ਸਮਰੱਥਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੁਛ ਤਾਂ ਪੂਰਬਲੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਕਰਕੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕੁਛ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਤੇ ਕੁਛ ਹਰ ਵਸਤੂ ਤੇ ਹਰ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਪੂਰਵਕ ਵੇਖਣਾ ਤੇ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਇਸ ਧਿਆਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਨੂੰ ਹੋਰ ਗਹਿਰਾ ਕਰਨਾ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੰਬੇ ਅਭਿਆਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਮਨੁੱਖ ਰੂਪ ਦੇ ਅੰਦਰ ਛੁਪੇ ਅਰੂਪ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਾਪੀ ਅੰਦਰ ਬੈਠੇ ਪੁਨੀਤ ਨੂੰ ਵੇਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਮਹਾਂ ਦਾਨੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜੋ ਬੇਈਮਾਨ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਹਰੋਂ ਲਿਸ਼ਕਦਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕਾਲਖ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੱਜਣਤਾ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜੋ ਠੱਗ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਦਿੱਸ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸੱਜਣ ਠੱਗ ਤਦੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਚਰਨੀਂ ਪੈ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਉਸ ਅੰਦਰ ਬੈਠਾ ਠੱਗ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮਲਕ ਭਾਗੋ ਦੇ ਦਾਨ ਅੰਦਰ ਜੋ ਬੇਈਮਾਨ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਵੇਖ ਲਿਆ ਸੀ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਤੂੰ ਠੱਗੀ ਕਰ, ਪਰ ਸੱਜਣ ਬਣ ਕੇ ਠੱਗੀ ਨਾ ਕਰ, ਫਿਰ ਬਹੁਤ ਧੋਖਾ ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਜਗਤ ਵਿਚ ਧੋਖਾ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਚੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗਹਿਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਦੇ ਝੂਠੇ ਤੇ ਧੋਖੇ ਨਾਲ ਭਰੇ ਬੋਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰ, ਅਨੁਯਾਈ ਬਣਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਦੁਨੀਆ ਅੰਦਰ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬੁਰਾਈ ਤੇ ਆਤਮਘਾਤ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅੰਦਰ ਹੈ। ਫਿਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜਗਤ ਅਧਿਕ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੁੰਦਾ

ਹੈ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਫੋਕੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਨ ਲਈ ਜਲਸਿਆਂ ਦੀ ਰੌਣਕ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅਰਥ-ਹੀਨ ਗੱਲਾਂ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਜਜ਼ਬਾਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਕਰ, ਆਪਣੀ ਸੱਤਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਹ ਸਭ ਧੋਖਾ, ਠੱਗੀ, ਚਾਲਬਾਜ਼ੀਆਂ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਗਹਿਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਜਦ ਤਕ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਗਹਿਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ ਤਦ ਤਕ ਮਨੁੱਖੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਭ ਅਨਰਥ ਚੱਲਦਾ ਰਹੇਗਾ।

ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਗਹਿਰੀ ਝਾਤ ਮਾਰਨ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਕੁਛ ਦੇ ਅੰਦਰ ਗਹਿਰੀ ਝਾਤ ਮਾਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਨੰਤ ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਬਚ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਅਪ ਤਨ ਕਾ ਜੋ ਕਰੇ ਬੀਚਾਰੁ ॥
ਤਿਸੁ ਨਹੀ ਜਮਕੰਕਰੁ ਕਰੇ ਖੁਆਰੁ ॥ *(ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, ਪੰਨਾ 1196)*

ਜੋ ਆਪਣਾ ਆਪ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕਿਆ, ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਵੇਖ ਸਕੇ।

ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅੰਦਰ ਬਹੁਤ ਗਹਿਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਗਹਿਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਤੇ ਮਾਸੂਮੀਅਤ ਝਲਕਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਆਮ ਬੰਦਾ ਇਸ ਨੂੰ ਐਸਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਬੰਦੇ ਕੋਲ ਸੋਚ-ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਹਕੀਕਤ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਸੋਚ ਹੁੰਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਚਾਲਾਕੀ, ਲੇਖਣੀ ਵਿਚ ਝੂਠ ਤੇ ਅਤਿ ਕਥਨੀ, ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਅਪਵਿੱਤਰਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਭੁਲੇਖੇ ਨਾਲ ਉਹੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਖਦੇ ਹਨ ਜੋ ਖ਼ੁਦ ਵੀ ਅਤਿਕਥਨੀ ਤੇ ਅਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਇਕ ਪਸ਼ੂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਹਮਜਿਨਸ ਪਸ਼ੂ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਜਿਤਨਾ ਗਹਿਰਾ ਵੇਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਇਤਨੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਵੀ ਆਮ ਮਨੁੱਖਾਂ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਦੁਨੀਆ ਜਿਤਨੀ ਕਲੇਸ਼ ਤੇ ਦੁੱਖ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਤਨਾ ਪਸ਼ੂ-ਜਗਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਝੂਠੇ ਨੂੰ ਸੱਚਾ, ਪਾਖੰਡੀ ਨੂੰ ਮਹਾਨ, ਲੋਭੀ ਨੂੰ ਦਾਨੀ, ਮੂਰਖ ਨੂੰ ਗਿਆਨੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ—ਇਹ ਸਭ ਅੰਧਾ-ਪਨ ਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਹਨ। ਜੋ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਵੇਖ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਪੂਰਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਹੈ।

•